

ОРТАБАЙЛАНЫ РИММА
БИДЖИЛАНЫ АХИЯ

Къалай улу Аппаны
ЫЗЫН ЫЗЛАЙ

Къалай улу Аппа

ОРТАБАЙЛАНЫ РИММА

БИДЖИЛАНЫ АХИЯ

Къалай улу Аппаны

ЫЗЫН ЫЗЛАЙ

Аппаны джырлары,
назмулары,
самаркъаулары,
чамлары,
адамла бла сѣлешгенлери

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС РЕСПУБЛИКА
КІТАБ БАСМА,
ЧЕРКЕССК, 1995

84 (2Рос-Кара) 6—5
О-70

Сбор материалов и составление:

Ортабаева Р. А.-К.
Биджиев А. М.

Рецензенты:

Суюнчев Х. И.,
кандидат филологических наук
Шаманов И. М.,
кандидат исторических наук

Художник *В. В. Сиротина*

Фотодокументы взяты из личного архива

И. М. Шаманова.

О 4702280200—14
9П1(03)—95 14—95

ISBN 5—7289—0069—0

© Карачаево-Черкесское республиканское
книжное издательство, 1995

ХАЛКЪ ДЖЫРЧЫ

Мени сёзюм окъдан джитиди,
Тешиб ётеди темирден...

Къалай улу Аппа.

Къарачайда-Малкъарда джырланы этиучюле да, аланы айтыучула да, адамланы арасында джайыучула да халкъ джырчыла болгъандыла. Миллетни сёз байлыгъын унутмай сакъларча, аланы уллу эслери, фахмулары эмда ариу, кючлю ауазлары болгъанды. Къайсы бири да халкъны джашауун, адетлерин, муратларын иги билгенди.

Джырчыла, къара танымасала да, бютеу дуняаны поэзиясында ашхы юлгюлеге тенглик болурча, аллай сейирлик джырланы эталгъандыла. Кеслерини джарыкъ, огъурлу фахмуларыны кючюнден ала халкъны таркъаймазлыкъ тин байлыгъыны суратлау кюзгюсю бола билгендиле.

Джырчыланы сыйлары джамагъатны ичинде уллу болгъанды. Халкъ аланы багъалата, сыйларын кёре да билгенди. «Джырчы ёлсе, джыры къалыр»; «Джырчы джырчыгъа — къарнаш»; «Джырны этилгени Къарачайда, джырланнганы Басханда, эшитилгени Чегемде»; «Джыргъа уста — джарыкъ джулдуз кибик», — дегендиле къарачайлыла бла малкъарлыла. Джырчыланы къуру джыр этиучюлеге, джырланы джырлаучулагъа санаб къоймай, адамла аланы кеслерине англы устазлагъа, акъыл, эс бериучю онглу адамлагъа терегендиле. Орусбийланы Сафар-Алий «Терк областны Пятигорск округундагъы тау татарлыла да нарт батырланы юслеринден таурухла» деген белгили чыгъармасында аны юсюнден былай джазады: «Не заманда да джырчыла озарыкъ джерде бираз къозгъалыу болады: ким бёркюн тюзетеди, ким къамасын, ким хазырларын, айтыб къояргъа, джырчы бир табсыз затымы эслеб, ётгюр селекеси бла хыликке этмеге эди деб, хар ким да къайгъылы болуб къаладыла... Не бир къууанч джыйынны, не бир халкъ джыйылыуну джырчысыз болуб бошалыргъа амалы джокъду, эмда аланы къатларында хар ким да, бир ушагъыусуз затлары эслениб, селеке эти-

лирге кьоркьуб, кеслерин не кьадар таб, джарашыу тутаргъа тырмашхандыла: аланы айтханларына бек эс бёлюрге юрениб кьалгъандыла¹.

Халкъ джырчылары урунган халкъ не бек суюуб, не уллу сыйларын кёрсе да, патчахлыкны кьуллукьчулары, байла бла бийлери аланы ызларындан тюшюб, кыйнагъанлай, джолларын кесерге, ауузларын джабдырыргъа кьан дыгалас этиб кюрешгенлей тургъандыла. Аны юсюнден «Таулары джырчысы» деген хапарны эсге тюшюрюрге боллукьду. Аны 1914 джыл журналист Е. Баранов басмалагъанды². Хапарда Кьубатий байны Таукьан деген джырчыгъа этген артыкьлыгъын ачыкьланады: «Той-оюн, ашау, кьууанч тамам кьызыб тургъан кёзюуде, кьолунда да кьыл кьобузуу бла, Таукьан кириб келгенди да эшик юсюнде тохтагъанды. Аны кёргенлей, джарыб, Кьубатий былай айтыб буюргъанды:

— Эй, джолда табылгъан, кьобузунгу джарашдыр да, мени Чёпеллеу атамы джигитлигин махтаб бир джыр джырлачы!

— Хо, хо, Чёпеллеуно джигитлигин юсюнден бир джырла,— деб, кьонакьланы бир кьаууму да, самаркьау этгенлерин эслетмегге кюреше, ышарыб, кьонакьбайны тилегин джакьлагъандыла. Чёпеллеу — джигит тюл, кьызбай зат болгъанын, кьоркьуу тюшген кёзюучюкде, кесини джанын кьутхарыр ючюн, тенгин атыб, кьачыб кетгенин бары да биле эдиле.

Кьубатийни кьатына барыб, кьалгъанла эшитмез кибиб, акьырын сёлеше, Таукьан былай деб джууаб бергенди:

— Таубий, мени джырла деб кьысма, ачыудан джюрегим уруб, джырым сарыннга ушаб кьаллыкьды.

Кьубатийни кьаш-башлары тьююлгендиле. Кьалын акь кьашларыны тьюбюнден кёзлери хыны джана, Кьубатий джырчыгъа былай айтыб кьыджыраб сёлешгенди:

— Сени джюрегингде мени не ишим барды, таулада уучу табхан ит кючюк?

Аллай ачы сёзлеге джаны асыры бек кьыйналгъандан, бети агъарыб, Таукьан Кьубатийге былай джууаб бергенди:

— Кьубатий, сен мени джырымы джангыз бир сёзюн эшитсенг, мени кьаргъыш урсун!

Алай айтыб, джырчы керилиб кьобузуун юню таш кьабыргъасына ургъанды да, чачханды да атханды.

¹ Урусбиев С.-А. Сказания о нартских богатырях у тар-горцев Пятигорского округа Терской области II Сборник для описания местностей племен Кавказа.— Тифлис, 1881.— Вып. I. — С. 5.

² Баранов Е. Певец гор и другие легенды Северного Кавказа.— М., 1914.

Олтургъанла, джунчуб, джерге-джерге къарагъандыла. Къубатый а, кесин зор бла кюлдюрюрге кюрешиб:

— Иги джырны нохта бауу да иги болургъа керекди, — дегенди.

Алай айтыб, башын силкиб, Таукъанны кёргюзюб, Къайырбекге буюргъанды:

— Муну былайдан ары къорат, кесине да таягъынгы аямай бер!

Къайырбек, Таукъанны кюлундан тартыб арбазгъа чыгырыб, Къубатыйни башха джумушчуларын да болушдуруб, аяусуз туйгенди. Къанына боялгъан Таукъан онгсуз болуб джыгъылгъанды. Къубатыйни джумушчулары аны суйреб элтиб, чететде атыб кетгендиле...

Онгулукъ таякъны, къамчини кючю бла джакъланган дуняда джырчылагъа кёб артыкълыкъ этилгенди: аланы тутхандыла, каторгагъа ишлерге ашыргъандыла, кыйнагъандыла, сыйларын тюшюрюрге дыгалас этиб, кюрешгенлей тургъандыла.

Алай а, «къубатыйле» не бек кюрешселе да, халкъ кесини джырчыларын джакълагъанлай, алагъа кёл бергенлей, кёлтюргенлей тургъанды. Джырчыла уа, не бек кыйналсала да, тюзлюкге, урунган халкъны муратларына кертиликлерин тас этмегендиле. Аланы таукел ауазларын киши да тыйлмагъанды.

Халкъ джырчыла, сёз усталыкъгъа улуу магъана бериб, ишлерин къачан да толу тындырыргъа тырмашхандыла, джырчыны сёзюн махтаулу, бек керекли затха тергеб, халкъны аллында айланган адамлагъа саналгъанларын толу ангылагъандыла, улуу сыйгъа тыйыншлы бола да билгендиле.

Халкъ джырчыланы сейир ауазларын къайда эшитирге болукъ эди? Байланы неда оноучуланы тойларында тюл, урунганланы къошларында, джарлыланы, джакъсызланы арбазларында, джамагъат джыйылгъан джерледе, малчыланы отджагъаларында, чалкъычыланы солугъан кёзюулеринде, тирлик оргъан, ындыр басхан джерледе эшитилгендиле.

Къарачайлыла бла малкъарлыла не заманда да джырны, тойну-оюнну бек суйген халкъ болгъанлары себебли, къачан да, къайда да джырсыз болмагъандыла. Джыргъа алай улуу суймекликлери уа кёб сейир джырланы, кёб ашхы джырчыланы чыгъарларына себеб болгъаны ачыкъды. Ол огъай, джаш тёлюде джырлай-тепсей, ийнарла эте билмеген болмагъанды дерча, джарыкълыкъны, тойну, джырны алай бек суйгендиле.

Джырларгъа, миллет музыка инструментледе согъаргъа суймеклик эмда усталыкъ тамадаладан кичилеге, ата-аналадан сабийлеге кёче, хар тёлю да кесини заманына кёре этилген затланы да къоша, келгендиле.

Кёбюсюне халкъ джырчыла джырларын ишден бош кёзюлеринде этиб тургъандыла. Башха заманда уа, къалгъанлача, ала да уруннгандыла: мал ызындан джюрюгендиле, сабан сюргендиле, урлукъ атхандыла, битим джыйгъандыла...

Алай а халкъны арасында, кесини баш ишине джырчылыкъны санаб, элден элге, къошдан къошха кёчюб, джырлаб айланганла да болгъандыла.

Халкъда джырланы джырлауну талай тюрлю адетлери джюрюгендиле. Кюбюсюне биреу джырлаб, бир талай адам да анга эжиу этгендиле. Къарачай-малкъар джырланы къалай джырланганларыны юсюнден белгили орус композитор И. И. Танеев былай джазгъанды: «Эм джангы джырла сёзлери бла джырландыла; мен аланы хор бла джырлагъанларын эки кере эшитгенме. Джырны баш макъамын (сёзлерин да айта) къуру бир адам, кёбюсюне макъамны хазна да тюрлендирмегенлей, тюз айтыб баргъаннга ушаяракъ, джырлай эди. Къалгъанла уа, сёзлерин айтмагъанлай, экинчи ауаз бла, акъырыныракъ, тынчыракъ макъам бла джырлай эдиле»¹.

Къарачайлыла бла малкъарлыланы эжиуге уллу эс бёлгенлерине халкъда джюрюген нарт сёзле шагъатдыла: «Тойну къарнашы — харс, джырны къарнашы — эжиу», «Джырына кёре эжиуу», «Къууанчны къамчиси — алгъыш, джырны къамчиси — эжиу».

Къарачайлыла бла малкъарлыла эжиуге усталыкъны бек багъалатхандыла. Дотдуланы Ахматны, Хубийланы Харшымны, Батчаланы Апараны, Орусланы Сейитни, Дотдуланы Умарны, Байчораланы Магометни, Магулаланы Таубийни эмда башха уста эжиучюлени атлары халкъны арасында кенг джайылгъандыла.

Къарачайда эмда Малкъарда халкъ джырланы къалай джырлаучуларыны юсюнден А. Н. Дьячков-Тарасов² «Уллу эмда Гитче Къарачайны тауларында» деген этнография очеркинде былай джазгъанды: «Къарачайлыла, къойну бютеу мыллыгы къайнай тургъанлай къазанны тегерегине тизилишиб олтуруб, джырлаб тебретиле, кертиси, биреу джырлай эди, къалгъанлары уа, аны макъамына къошулуб, бирча соза эдиле; бу созулгъан тауушлада не эсе да бир мыдах, бушуулу, бизни мыдах джерлерибизге ушагъан бир зат эшитиле эди...»

Халкъ джырла джырланычу джерледе: джамагъат джыйылыулада, ныгъышлада, келин келген, къыз чыкъгъан тойлада,

¹ «Памяти И. И. Танеев». — М.-Л., 1947 — С 198.

² Дьячков-Тарасов А. Н. В горах Большого и Малого Карачая. Сборник для описания местностей и племен Кавказа. — Тифлис, 1900. — Вып. 28. — С. 109.

джангы юйге кѣчген эмда башха кѣуанчлада адамла джырчыланы эришдириб да джырлатхандыла. Орусбийланы Сафар су-ратлаганнга кѣре, халкъ джырчыланы эришулери былай бардырылгъанды: «Джырчыланы бири джыйылгъанланы арасында мийигирек джерге чыгъады да эм алгъа, харс ура, джырны кѣуру макъамын джырлайды. Къалгъанла уа бары да, ол джырны кесин къачан джырлаб башлайды деб, ашыгъыб сакълаб турдыла.

Ауазын харсха келишдириб, биринчи джырчы кесини джырын джырлаб башлайды. Ол бошаса, дагъыда бир джырчы джырлайды, аны ызындан да бири. Алай бла, джырчыла кѣзюу-кѣзюу бары да джырлаб бошайдыла. Джыйылгъан джамагъат солуун алмай тынгылайды. Бошасала, кѣуанчдан, даурдан, къычырыкъладан сора, ашау-ичиу, джырчылагъа саугъала беру башланады»¹.

Лайпанланы Сеитни «Бырмамытны джыры» деген китабында Тебердиде джырчыла бири бирине эришиб джырлагъанларыны юсюнден тамам сейир хапар келтиреди. Халкъда джюрюген сѣз былайды: «Тебердичи Къарабаш улу Адемейни бир кюн уллу тою болгъанды... Адемей кѣуанчына, Къарачайдан огъай. Черкесден, Абазадан, Ногъайдан да эски танышларын, шагъырейлерин чакъыргъанды.

Тебердичи джырчыла, джырларгъа бизге скауатчыла артмакъ болуучандыла ансы, башхаланы уа къанджыгъагъа илиндириб да кеталдыкъбыз деб, махтангучу болгъандыла.

Адемей Теберди, Дуут ѳзенлени джырчыларын чакъыргъанды. Учкуланчы Къаншау уллу Мамуш да, Тебердиде джуукъларына къонакълаб келгени бла тойгъа тюртюлюб къалгъанды да. Джаш адам джыйылгъанлагъа, джамагъатха къараб, кесин да кѣргюзтюб, кѣз ачмай къалалмагъанды. Джаш болгъанлыкъгъа, джыргъа, тойлагъа да гитчелигинден огъуна тюртюле келгени себебли, аладан, адетден, джорукъдан да хапарлы адамды.

Джырчыланы арасында, тѣрге ѳтюб, Къасбот да олтургъанды. Ол болгъан джерде джыр эм алгъа анга берилгенди ансы, аллына чабыб, устама деб, джыргъа кесин хазна адам урмагъанды.

Той тохтаб, кѣзюу джыргъа джетгенди...

Эжиуге уста, Наджю улу Туугъан, эжиуге къошулуб, оркестрни дирижеруча, къолуна узун ингичге чыбыкъчыкъ алыб, эжиуноу къыйсайта башлагъанны, чыбыкъчыкъ бла узалыб тие да, къашы, кѣзюу бла, баш силкени, булгъагъаны бла тюзете, сафха джарашдыра баргъанды. Джырны биреу башлайды да,

¹ Урусбиев С. А. Сказания о нарских богатырях у татар-горцев Пятигорского округа Терской области. — С. 3.

бир кесегин айтыб, андан арысын башхагъа береди. Кеси да эжиуге къошулады. Экинчи да, джырны къыйырына дери сермеб чыкъмай, кёзюню арлакъгъа ётдюреди. Джырчыла, усталыкъларын кёргюзтюрге деб эришиб джырлайдыла, терлеб, джюльонген джалан башларын джылтыратханла да бардыла. Ала, уллу юйде джерлешиб джырласала да, тынгыларгъа басынганла ачыкъ эшиклени, ачыкъ терезелени алларын толтуруб сюеледиле, ёмюрледен бери да алайды — иги джырчы эски джырланы къолгъа элса, анга тынгылачула къуру да табылгъандыла.

Джырчыла, эпос джырладан чыкъмай — джырда эришуленни ара багъанасы эпос джырладыла — танг кесекни джырлашхандыла. Тамакъла арыгъан болурла, джыр, эжиу да сериуоннге айлана башлагъандыла. Джыр тамада Къасбот, аны сезиб, джырны тохтатханды.

— Джырчыла арыдыкъ. Джашлада уа бир джырлар адам джокъмуду? — деб соргъанды бир кесекден. Терезелеге, эшиклеге басыныб, кенг юйню эшик артларын толтуруб тынгылагъанланы арасында ынгырдай билгенле бар болур эдиле, алай а усталагъа тенглеширча ким чыгъалыр? Быллай чамчы, джарыкъ джамагъатны арасында, джырлайма деб джунчуб, кесине кюлдюрюб кетмеклик хазнамыды?

Киши джукъ айтмай, тынгылашхандыла.

Мамуш бла эгечледен туугъан тенг джашы, джууугъу бла махтаныр мурагълымы болгъанды да:

— Танымагъан элинде бек джунчуб къалмаса, бу джаш джырлаялыккъды. Джыргъа аман тюлдю, — деб Мамушну кёргюзгенди. Бары ары къарагъандыла. Джыр тамада Къасбот:

— Къайда, иги джаш, аллыракъгъа атла да джырны таралтчы. Джашла эжиуню къутуртурла, — дегенди, керти да бир джаш адамгъа сёлешгенча этиб.

— Сау болугъуз, тамадала. Бёлек сёзю тизалама деб, быллай уллу джыргъа къалай къошулайым? Сизнича джырлай, джамагъатны сизнича былай тынгылата билалмам... Айыб этмегиз... — деб, Мамуш, огъайны баса тебрегенлей, Къасбот сёзюн алыб:

— Аны уа тюз айтаса, иги джаш. Былайда джырлагъанлача, уста, ариу джырлай билмезге да болурса. Къарачайны он элини уста джырчысы бары бюгюн былайдады, алача уста джырлаялмагъанлыккъгъа айыб тюлдю. Къайгъырмаз, джырла, кёр къарыуунгу, — дегенди.

Мамуш ол сёзлени джырчы кесин кёлтюрюб, махтаныб айтханнга тергегенди, усталыгъына аллай бир базымаса да керек эди деб, кёлюне келгенди, алай а джюрегини хош болмагъанын билдирмегенлей, накъырдагъа-чамгъа буроб:

— Тейри, тамада джырчыла, бизле барыбыз да сизледен юрене келебиз. Тынгылайма да, сизни да не орусча, не черкесча джырлаб эшитмедим. Къарачайча джырладыгъыз. Къарачайча джырлаб, сизни озуб кетерикле да табылыб къалырла. Ол себебден асыры бек да махтанмагъыз,— деб кюлюмсюрегенди. Къасбот, биягъында джангылгъанын, ары дери айтмаучу, уллу кёллююкге саналыргъа боллукъ сёзле силдеб джибергеннин эслеб, тилин къабханды. Орнундан эрлай къобуб, джаш таба атлагъанды:

— Терс болдум, учхара сёлешиб джибердим. Айыб этме, иги джаш, алынга атлачы,— деб, Мамушну къолундан тутуб элтиб, Наджо улу Туугъанны къатына олтуртханды. Кеси орнуна етоб:

— Кимни джашыса? — деб соргъанды.

— Къаншауну джашыды, — дегенди арлакъда сюелген, эгечледен туугъан джаш.

— Хы-хы, таныйма Къаншауну. Къаншау иги джырлаучан эди. Аны джашы джырлай билмей къаллыкъ тюлдю. Джырлачы, сау къалгъын, — деб тилегенди Къасбот.

Мамуш, таза жарыкъ ауазын къалтыратыб, къонгурау таууш этдириб джырлаб башлагъанды. Бары шум болуб, «джашда хыйсаб бар кёреме» дегенча, бир-бирлерине къарашыб, бюсюреулю ышара тынгылашхандыла. Мамуш «Чёпеллеуню», «Татаркъанны» джырлагъанды. «Къаншаубийни» башхала джырлай келиб, юзюгюне кёзюу бергенлеринде, андан арысын джунчумай айтыб чыкыгъанды. «Ачей улу Ачемезни» да джырлагъанды. Ол а Мамушну эм сюйген джырларындан бириди, аны кеси аллына да кёб джырлаучанды. Джырлагъаны сайын а «Эй-аллах, джуртумда Ачей улу Ачемез деген бир киши болмаса, джамагъатым эндилеге не кюннге джетер эди?» део сагъышланыучанды.

Андан «Эминагъа» джетгендиле. Къарачай джамагъатны къурутуб кетерге аздан къалгъан ол ёлюм къыйынлыкъны юсюнден этилген джыр тебердичилени джюреклерине артыкъ да бек джагъылады.

Джырлаучула джырны бирер кесегин айта келгендиле да, кёзюу Мамушха джетгенди. Ол, джыр тизгинни тюрлендирмей, «баразаны» тюз алыб баргъаны бла, «Огъары къонакъ юйге къызылаякъ къоян киргенди» деген сёзлени айтханлай, Къасбот, билегине тийиб, джырчыны тохтатыб:

— Огъай, тохта. «Сарыаякъ къоян» дериксе,— деб юретгенди.

— «Сарыаякъ къоян» дериксе, — деб, чертиб къайтаргъанды. Алай а Мамуш джунчумагъанды.

— Джангыла болурмуса, Къасбот? Къоян бары да сарыаякъ

болады. Джырда уа эминаны юсюнден айтылады. Огъары къонакъ юйге да тюз къоян кирген тюл, эмина, ёлмон киргенин «къызылаякъ къоян» дегени бла билдиргенлиги, — дегенди.

Къасбот, кесин дженгдирирге излемесе да, джашны сёзюне адам къулагъына чалышыр магъана болгъанын сезгенди.

— Оллахий, «сарыаякъ къоян» деген болмаса, башха тюрлю джырланыб эшитмегенме. Эшитген эсем да, унутханма, — дегенди джумушаб. Алай а, тюз айтаса деб къоялмай, сёзю ахыры кесинде къалырын ушатханча кёрюнгенди. Джырчылары джырлагъанларына огъай, джырны биргесине келтириучю халпарларына да, таб, бир-бирин дженгалмай артмакълашханларына да къуру да суйюб тынгылаучула сёзю аягъы не бла тынарын сакълагъандыла.

Сора олтургъан чалсакъалладан бири, къонакъ джашны халтерин этиб, аны джанлы болгъанды.

— Оллахий, джырда къайсы сёзю тюз болгъанын сизге юреталлыкъ адам тюлме. Алай а ауруу тюшде, джауорунда да алай тюрсюнлю кёрюнюученди. Ант этдир, джаш тюз айта болур, — дегенди. Адамла да анга разыча кёрюнгендиле. Къасбот да огъай демегенди¹.

Айтылгъан фахмулу джырчыла кёб болгъандыла. Алай а эртдерек заманда джашагъан джырчылары атлары унутулгъандыла. Халкыны эсинде атлары сакъланганла кёбсюне Октябрь революция келирни аллында джашагъандыла. Къырачай-Черкес бла Къабарты-Малкъарда бююн да сау джашагъан бир къауум къарт алгъын талай белгили джырчыны джырлагъанларына тынгылагъанларын айтадыла. Махтаулу джырчылары арасында быланы айырыб чертерге тыйыншылды: Семенланы Къалтур, Мечиланы Къазим, Къочхарланы Къасбот, Джаныбекланы Аппа, Эттеланы Исмаил, Меккяланы Ёрюзбек, Байрамукъланы Кючюк, Бытдаланы Къайсын, Байчораланы Шеке, Къарабашланы Адемей, Настуланы Бати, Боташланы Ажа, Гочияланы Джумарыкъ, Къоркъмазланы Ахлау, Шунгарланы Джарашты, Ёртенланы Таучу, Глоуланы Умар, Хачирланы Юсуф, Чагъарланы Томпа, Аджиланы Таулу, Боташланы Хаджибек, Магулаланы Тотай, Батчаланы Алтын (Сокъур Алтын) дагъыда башхала.

Къарачайны айтыргъан джырчысы Джаныбекраны Аппа, «кёчюнчю» джырчы болгъанды. Не байлыгъы да — юсюнде кийими бла тюбюнде аты, аны бла бирге да джюрегинде урунган халкъгъа уллу суймеклиги эмда тюгене, таркъая билме-

¹ Л а й п а н л а н ы С е и т. Ырмамытны джыры. Повестле бла халпарла. — Черкесск, 1987. — 230—234 б.

ген фахмудан чыктыгъан джыр, чам, самаркъау хазнасы болгъан-ды. Кеси да хаман да ат юсюнде, ёзенден ёзеннге, элден элге, къошдан къошха айланыб, бютеу заманын джолоучулукъда ашырыб джашагъанды. Къайры барса да, джамагъат Аппаны юсюне басынганлай тургъанды.

Аппаны, джери неда башха энчи мюлкю болмагъан адамны, халкъ аш-суу эмда башха кереклисине къарагъанлай, болушханлай, тургъанды. Ол джаны бла къарасакъ, белгили къарачай джырчыны джашауу бурунгу Грециядагъы халкъдан чыктыгъан, джерсиз неда аз джерчиклери болгъан фетлени — джыр чемерликни усталарыны джашауларына ушайды.

Джаныбекланы Къапа-Герийни джашы Зекерья (псевдоними Къалай улу Аппа) 1864 джыл Учкуланда, кесини къыйыны бла джашагъан джарлы эллини юйдегисинде туугъанды.

Учкулан... Къарачай халкъда аты айтылгъан, белгили джырчыланы — Семенланы Къалтурну, Къочхарланы Къасботну, Джаныбекланы Аппаны — туугъан эллери... Ол керти да тамам ариу джерди. Минги Таудан узакъ болмай, тамаша тауланы этеклеринде, кёк Къобанны бойнунда орналгъанды Учкулан ёзен. Учкуланны ариулугъуну, хауасыны тазалыгъыны юслеринден Семенланы Азрет назмуларыны биринде былай джазгъанды:

Кюнню тюбю. Джери башы.
Дунияда,
Ариулукъну сейир джурту
Учкулан.
Джулдузлагъа тие-тие
Тауларынг,
Джюрегингде джырлаб келгем
Кёк Къобан...

Аппа туугъан кёзюуде Учкулан Къарачайны бек эски эмда эм уллу эллерини бирине саналгъанды. Элчилени ичинде сёзге чемерле, чамгъа, накъырдагъа, самаркъаугъа устала, джомакъчыла, джырчыла кёб эдиле. Сабий болуб, Аппа тийреде къартланы хапар, джомакъ, нарт таурух айтханларына сюйюб тынгылагъанды. Къаллай бир сёз байлыкъ бар эди аланы айтхан затларында!

Ерюзмегим ёзден эди,
Белибауу джезден эди,
Гемудагъа мине эди,
Гемуда тил биле эди.
Уллу Тюзге джетгенлей,
Джилтин-милтин от кёрдю,

Гемудагъа соргъан эди
Къоркъа эсенг — кенгден тарт,
Къоркъмай эсенг — мени къакъ...
Сагъыш этди, салпыланды,
Таукел этди, талпыланды...

Джырла уа?! Ала кеслери бир энчи дуниядыла! Адамны сезимлерини байлыгъын, теренлигин кѳргюзедиле... Алада халкъны джашауу, турмушу, халиси, адетлери кѳрюнедиле:

Окъ тийгенди Джаш Отарны бойнуна,
Кимле кирирле къаракъаш къатынынгы къойнуна?
Окъ тийгенди джигит Мыстафаны бутуна,
Кимле оноу этерле атасындан къалгъан джургуна?
Кече болса, сен джулдузланы санайса,
Кюндюз болса, окъ джаралагъа къарайса,
Окъ джараларынг сени кюнде къуруйла,
Тѳгерегингде сени ач бѳрюле улуйла,
Сен, кече болса, джулдузланы санайса,
Кюндюз болса, уллу джолгъа къарайса.
Джолгъа къарай, кѳзлеринги тот этдинг,
Шемшер хазырларынг салыб от этдинг.
Суусабынга балчыкъ суула ичесе,
Кебининге одал чапракъла бичесе.
Джырта-джырта чегет расаны джурт этдинг,
Джата-джата окъ джараларынгы къурт этдинг.

(«Къобанланы къой белек»)

Чам, самаркъау джаны бла къарачайдыла бла малкъарлыла керти да тамаша джырла эте билгендиле. Аллай джырлада байла, «тыкъкъарынла» хыртха урулгъандыла:

Къар джауады, борайды,
Ханны неси къорайды?
Тоханада джукълайды,
Къатыны ача санайды
Терезеден къарайды,
Къюбюр тюрбюн къармайды,
Джашы эсириб джырлайды,
Къызы башын тарайды,
Къашын-башын бояйды,
Кирпиклерин сылайды,
Къулу эшикден къарайды,
Отунчусу сарнайды,
Джылкъычысы джылайды,

Туарчысы кьаргъайды,
Суучусу бузлайды...

(Къар джауады, борайды...)

Апшаны ата-ана джууукъларыны ичинде халкъны сёз байлыгъын аламан билгенле тубей келгендиле. Аллай адамла бла сабийликден джашагъаны, халкъ джырланы, айтыуланы, джомакъланы гитчеликден огъуна иги билгени Апшаны чыгъармачылыкъ ишине уллу болушхандыла...

Джети джылындан башлаб, Аппа эл малны кютгенди. Сюрюучю джашчыкъланы фахмусу, чамгъа аламантыгъы, акъылыны джитилиги, халисини ётгюрлюгю эрте танылгъандыла. Акъыллы джаш кесини уллу фахмусун урунган халкъына джарарча хайырландыра да билгенди. Апшаны «сюрюулени иелерине» къаршчы айтылгъан ма былача самаркъау сёзлери халкъны арасында кенг джайылгъандыла:

Эл джыйылыгъа чакъырылсала да
Джарлыла бла джазыкъла,
Алагъа оноу сормадыла
Уллукарын базыкъла¹.

Дагъыда:

Бу бийлеге налат болсун:
Ат отлатыргъа да кьоймайла.
Джаламишле
Ырысхыдан тоймайла.

Апшаны самаркъау сёзлерине, оюнларына, импровизацияларына байланы, бийлени хыртлауна кёл кенгдириб, урунган къара халкъны кёзю азмы ачылгъанды, кёлю азмы джарыгъанды?

Эсли джашны джарыкъл, джити фахмусу халкъны уллу тин байлыгъындан къары алады. Аны халкъны сюйгени, «тыкълкъарынланы» кёрюб болмагъаны джырчылыкъл фахмусун джарыкълдан джарыкъл джандырады, кесине да кюч береди.

Артыкъллыкългъа, залимликге бой сала билмеген чёрчек оюмчу, селеке назмуланы фахмуну устасы юслеринде адамлыкъл ышанлары болмагъан байланы къатылыкъларын, зорлукъларын, халкъгъа джетдирген ауур азабларын кеси толу сынагъанды. Джангы джетген джаш болгъан кёзююнде огъуна, патчах-

¹ Лайпанланы Сеит. Джаныбекланы Аппа (Къалай улу) «Шохлукъл», — Черкесск, 1962. — 7 б.

ны оноучулары ызындан тюшюб айланганларыны кыйынылыгында, абрекликге кетиб, сау юч джылны ышыксыз, ачдан аза, сууукъдан къата, таулада, дорбунлада кыйналыб айланганды.

Бир джолда уа, Аппа элге азыкъ алыргъа келгенлейине, эгетле кзындан тюшгендиле да тутхандыла. Патчахны оноучулары, чърчек джырчыны, «ассыны», «патчахны джауун» къалай сындыргъанларын халкъгъа кърдюзюрге излеб, къолун-аягъын да къаты байлаб, кесин да арбагъа атыб, элде айландыргъандыла.

Халкъ а «тыкъкъарышла» умут этгенча, джырчыгъа налат бергени, бетине тюкюргени орнуа, бу уллу фахмулу, аламат адамгъа артыкълыкъ этгенлеге налат бериб, джырчыгъа уа не табханларын да: къакъ эт, бышлакъ, джау, джылы кийим, ууакъ-тюек къол керекле чыгъарыб чабдыргъандыла. Аппа болгъан эки чархлы къарачай арба эрлай огъуна саугъаладан толгъанды. Къойнунда сабийи бла бир джаш тиширыу а, чыммакъ-акъ джамчыны узата, былай айтханды:

— Аппа, сен барыбызны да багъалы, суйген адамыбызса, бу джамчыны сеннге деб этгенме, къууанч бла кий, сау джырт!

Тиширыуну бу сёлери джырчыны джюрегин артыкъ да бек кёлтюргендиле, кёлзери джыламукъ ургъанды. Кесине аллай уллу халкъ суймекликни, джюрек джылыуну ол хар адамны ауазында, сыфатында, сёлюнде да эслегенди. Аны бушуун халкъ кесини бушуууна санагъанын ангылагъанды.

Терс сюд этиб, Аппаны Сибирге ашыргъандыла. Анда, Сибирь Магъаданда, джер тюбюнде тёрт бюклениб ишлей, ол сау тёрт джылны ашыргъанды. Аны юсюнден джырчы былай айтханды:

Эресейни кенг этеклерин,
Узакъ эм сууукъ Сибирлерин,
Ёмюрге бузлаукъ джерлерин,
Ач, джалангач болуб сынагъанма,
Джуртуму излеб джылагъанма...

Халкъда джюрген хапаргъа кёре, Къалай улу келлик заманны башха боллугъуна толу ийнанганын не кыйын кёзююнде да тохтатмагъанды. Анга Сибирге кете туруб айтхан сёлери да шагъатлыкъ этедиле:

Джер айланыбды башы тюбюне,
Айланыр кюн а, келир тюзюне!

Аппа Сибирь рудникледен джуртуна, туугъан джерине къайтханында, патчах администрацияны оноучулары джырчы-

ны селеке этерге, сыйын тюшюрюрге, чурум излегенлей, дыгалаз этгенлей тургъандыла. Аны юсюнден Аппа былай айтханды:

Мен

Бичен этиб, гебен къаламадым,
Атама джумушха джарамадым.
Патчахлыкъ джашаууму терсейтди,
Кёб кере сюрюб, тюрге элтди,
Алай бла джашаргъа кёймады,
Бай къауум мени бла кёб ойнады,
Ызымдан айландыла тюшгенлей,
Стауатымдан а эрек этгенлей,
Ёмюрюмю къачханлай ашырдым...

Бир-бирде, таб къаугъа чыгъарыб, бир къауум эссиз адамлары Аппагъа юсдюрюб ёчюкдюргенлери, анга къол кёлтюргенлери да болгъанды. Аллаи къаугъа бир джолда къарачай элде болгъанды. Хапаргъа кёре, туююшде-къатышыуда иги огъуна таякъ джетген Аппа эс джыйгъанында, «тыкъкъарынданы» ётюрюктерине, юсдюргенлерине алданыб анга чабханлагъа айыб этиб, уялтханды. Аланы къарангылыкъларына, эссизликлерине джюреги кыйналгъанын таныта, былай айтханды:

Башлыгъымы чохун кесдигиз,
Тобугъуму башын тешдигиз,
Къолумда барды кынгыр таягъым,
Бек ауругъаным — бу сол аягъым...¹

Джырчыны саны ачыса да, андан эсе бек терсликден джюреги ачыгъаны белгили эди...

«Къаугъачыла», терсликлерин ангылаб, алданганларына уялыб, Аппадан кечмеклик тилгендиле. Къой кесиб, джырчыны сыйлагъандыла. Бир-бири кёллерин ангылаб, шох болуб чачылышкандыла.

Алай а «тыкъкъарында» халкъны шохун халкъыны ичинде, тынч кёюргъа унамагъандыла. «Халкъ сюйгенни зорчу кёрюб болмаз!» — деб тюз айтадыла. Чурумла къурашдыра, джалгъан терслеуле чыгъара келгендиле да, бир джолда, Аппаны ыйлыкъдырырча, сыйын тюшюрюрча чурум джарашдыргъандыла. Учкуланда бир адамны энчи тюкени тоналгъанында, тоноуул ючюн ол элчи байны, Къочхарланы Темирболатны, джашы терс-

¹ Джингирикде 1977 дж. Джанкёзланы Харунну джашы Магометден джазылгъанды.

ленгенди (тюкенни керти тонагъан да ол болгъанды — урунган затла анда табылгъандыла). Алай а аны биргесине, «джашаха тонаргъа кёл бергенди» деб Аппаны тутхандыла. Алай бла, тюрк чакълы терлиги болмагъан джырчы биягъы узакъ Сибирде дагъыда джети джылны ашыргъанды.

Сибирде этилген кысха эспромтларында Къалай улу Сибирь рудникледе урунганланы кыйыи джашауларын джити, таб сёзле бла кёрюзеди:

Токълутоймаз кюнле кибик, мутхузду
Бу ташкёмюр оба, эминадан къалмагъан эсе,
Джутайым деб турады.
Хауа джокъду, аяз урмайд,
Оюла тебресе уа, терекча аумайд,
Кече джерге тюшгенча, юсюнрю басыб къояды¹.

Туугъан джуртуна къайтханында, Къалай улу, биягъынлай, ат белие джарашыб, элден элге, къошдан къошха айланыб, кесини кысха селеке назмуларын чыгъарыб айтычу болгъанды. Ала бир къауумланы джюреклерин джылытхандыла, бир къауумланыкъын да ачы чанчдыргъандыла. Аны юсюндеи джырчы кеси былай айтханды:

Бу чамла бла кёб кере
Адамланы ичин урдургъанма.
Байланы уа кёб кере
Сюеклерин тургъузгъанма...

Къалай улу халкъны арасындан чыгъыб, хаман айланыб, халкъны инджиуон, бушууон, джашаууну ауурлугъун иги билгени эмда урунган халкъгъа уллу сый бергени себебли, аны селеке чыгъармачылыгъыны джити сюнрюсю адамны сыйын тюшюрюге къаршчы бурулгъанды. Джырчы кесини джити, ётгюр, кесгин сёзлери бла бир къауум бир къауумну джекгенине, джулкъгъанына, тоноугъа, урунган халкъны адебни, халини, джашауну юсюндеи мийик излемлерине келишмеген затлагъа къаршчы болгъанлай тургъанды:

Буз тюбюнде къалсынла,
Бёденеланы маллары,
Ат джауурдан уллу джауур болгъанды
Джарлы Хаюккуну санлары.

¹ Карачаевск шахарда 1965 джыл Алботланы Шогъайны джашы Магомедден джазылгъанды.

Кёбюсюне джырчыны селеке назмулары улуу кёллю той-гъун байлагъа, джалчы джегиучюлеге аталгъандыла. Джырчы аланы къызгъанчлыкъларын, къатылыкъларын, къуру кеслерини хурджунларындан ёзге къайгъылары болмагъанын, джуглукъларын, тумакълыкъларын эмда махтанчакълыкъларын хыртха ургъанды. Ол айтханыбызгъа халкъланы эсинде кългъан бу селеке тизгинле шагъатлыкъл боладыла:

Старшина болама дей да, Хуже улу
Сакълалын тарай-тарай тауусду.
Ол умут бла дуниядан ауушду¹.

Дагъыда:

Хырла улу Нарсанада джашайды,
Тонгуз кибик семириб.
Джарлы халкъланы ашайды,
Къл ой аягълнлай кемириб...

Кесек тизгинчикге аллай бир терен магълана сыйындыралыр ючюн эмда чам халлы сёзлеге улуу селекелик магълана берир ючюн кълаллай улуу фахму керек болгъланын айтыргъа да кълыйынды.

Джырчыны сёзю байланы халилеринде тубеучю кёб осал шартланы аяусуз селеке этгенди. Алада тубеучю осал шартланы бирин — кълызгъанчлыкълны — хыликке эте, Аппа былай айтханды:

Хаджибий!
Къларнынг джерге джетеди.
Асыры семизден,
Кёзлеринг чыгълыб кетелле
Асыры малкёзден.

Кълызгъанчлыкълны, джуглукълну, кеслерине «бий» атнлы баш шарт этгендени Аппа аямагъланды, аланы халилерини осаллыгълын, джюреклерини тарлыгълын айгълакъллагъланды. «Малы кёбню — шайтаны кёб» — деб айтыргъа ёч болгъланды.

Аппаны ётгюр, бай тили, халал, исси джюреги болгъланы себбли, ол харам хакъл ашаучулагъла, адам джегиучюлеге, джити «кючлю» сёзле табыб, кёлюне келгенни ачыкъл, кълошакълсыз, таукел айта билгенди.

¹ Къларачай поэзияны антологиясы — Ставрополь, 1965.
С. 133.

Самаркѡуну, ачы бедишни, кѡыйдырыб айтыуну халкѡны тил байлыгѡында джюрюген таб тил айланчланы, сѡз бѡлеклени джангы магѡанада хайырландыруу — бу тил амалла бары да Аппаны чыгѡармаларыны айгѡакѡлау кючлерин уллу, магѡаналарын терен, адамны эсинде кѡалырча, хар ким да ангыларча, сейир, тамаша этгендиле. Кѡысха назмучукѡлагѡа уллу магѡананы сѡйындыра билгени да Аппаны назмуларына чексиз поэтикалыкѡ кюч береди. Джазма болмагѡанлай да, джырчыны хар айтханы халкѡны эсинде кѡалыб, джамагѡатда кент джайылыб кетиучюсю да аны ючюн болгѡанды. Аны байлагѡа аталгѡан самаркѡу назмулары барыны юсюнден да бирча айттылыб кѡалмай, белгили бир адамгѡа аталыб айтылгѡандыла, алай этгени назмуларын артыкѡ да кесгин, адамланы сезимлерине кѡатылыу кючлерин уллу этгенди:

Бѡденелары онгсуз кѡонакѡны арбазгѡа
кѡоймайдыла,
Кеслери уа адам кѡыйындан тоймайдыла.
Кѡутургѡан адамныкѡылагѡа ушайдыла
Тинибекни кѡзлери,
Джюрек джармай кѡоярламы кѡынгыр Махаметни
сѡзлери?

Айгѡакѡлагѡан назмуларыны биринде Джаныбекланы Аппа «джашауну иелерине» ачы сатиралы багѡа береди, урунган джарлыланы уа мадарсыз, ауур джашауларына терен бушуу этеди, тенгсизликге кѡыйналады:

Джарлы Дырга джалчы болду,
Чомалагѡа малчы болду,
Бешджыллыкѡ джалын даулады,
Тюзлюкню уа табмады...

Дагѡыда:

Саламтонла, айрыэтекле, тобукѡларыгѡыз ачыла...
Кѡуу таякѡла, сыртыгѡыз кѡамчи бла кѡашыла!
Ауругѡан, кѡырылгѡан да сиз, дырын болуб,
Ѣмюрюгюз ишлейсиз, ауузугѡузгѡа чибин кѡонуб...

(«Джалчыланы арасында»)

Аппаны «Бырмамыт-башын сайладыла» деген джыры кѡош нѡгерликге джарашхан малчыланы юсюнден этилгенди. Джашла кѡышылыкѡгѡа джараулу, джылы, сууукѡ аяз урмагѡан

ышыкъ джер излегендиле да, Бырмамыт-башы таулары сайла-
гъандыла. Алайы уа, къыш огъай эсенг, джай да сууукъ тарт-
ханлай тургъанды. Ол себебден ачы сууукъ аязладан чарпый,
мал къотур болгъанды да, бузоулары багъабыз деб, малчыла
Нарсананы патегенин къошха ташый, къурутургъа джетдир-
гендиле. Эм артында уа къошчула малларына себеб табалмай,
чачылышыб кетгендиле. Болумсуз малчылары оноусузлукъла-
ры, тутхучсузлукълары, биригиб уруна билмегенлери хыликке-
лик иш болады. Джыр быллай сёзле бла бошалады:

Бир-бирлерине ачуландыла,
Бырмамыт-башындан ким къазанын,
Ким чоюнун, ким къашыгъын атдыла.
Алары джай кырдыкда скауатчыла табдыла.
Бир сыннган къашыкъны да къоймай
Джыйгъан хапарлары чыгъа эди...

«Бырмамыт-башын сайладыла» деген джырыны юсюнден Ис-
лам Къарачайлы «Сатирические песни Карачая» деген, 1930
джылда орус тилде джазылгъан статьясында былай чертгенди:
«Здесь мы хотим привести одну карачаевскую песню — сатиру,
соль которой заключается в высмеивании различных этого рода
пороков (скупость, жадность богача и т. д.). Средством для би-
чевания их является причудливое сочетание различных фами-
лий и имен, перечисление лиц из самых различных уголков и
различных фамилий Карачая, причём с каждым новым именем
при перечислении возрастает интерес к тому, что же будет
далее и чем кончится.

Одна из особенностей сатиры заключается в помещении ря-
дом в этом списке таких лиц, которые по своему удельному ве-
су, по своему богатству и значению в обществе, по взглядам на
них окружающих, очень далеко стоят друг от друга, причем пе-
речисление получается в высшей степени ритмичным. Местами
отдельным персонажам, действующим в песне, дают различные
титулы, вроде присяжного скупца, имеющего своей специально-
стью скоблить котлы, чтобы кушать выскобленное. Автор ча-
сто прибегает, для пущей хлесткости бичевания, к русским вы-
ражениям, которые в карачаевской речи получают, естественно,
карачаевские окончания. Смысл этих выражений еще в том,
что главаря скупцов, жадных до стяжания людей, называют
полковым командиром, то все это звучит особенно ядовито...

Сила песни заключается в удачном и неожиданно-причудли-
вом перечислении лиц и местностей, в удачном их сочетании
для осмеяния... при внимательном изучении даже такой ма-

ленькой сатиры.., можно составить представление о том, насколько живым и острым умом владеет этот маленький, в прошлом «неисторический» народ, который раскрепостила Октябрьская революция»¹.

Аппаны чыгъармаларында чам эмда самаркъау назмула баш орун алгъандыла. Алада эринчеклик, ишге къолу джарашмагъанлыкъ, тазалыкъгъа тыйыншылысыча эс бёлмеу дегенча къолайсыз шартла хыликке этиледиле. Сёз ючюн, «Хомух тиширыула» деген назмусунда Къала улу былай айтады :

Хышты Хурай,
Кыскыл Джаулай!
Тылпысла,
Чийпысла,
Табантартмазла,
Бетджуумазла,
Ушакълары юзюлмегенле,

Эртде туруб ийнек саумагъанла,
Эзиулерин джуумагъанла,
Хомух аманла,
Кирли халбарла...

(«Хомух тиширыула»).

Аппа кесини кемликлерин да белгилегенди. Ма сёз ючюн, быллай накъырда сёзле къураб, адамла джыйылгъан джерде айтыргъа ёч болгъанды:

Юсю — уф-чух,
Миннгени — чух, чух,
Джырлагъаны — хырха гугурук,
Башына уа — джокъду джукъ.

Дагъыда :

Ким берликди къызын
Рысхысыз калакга?!
Сёз бламы кечинникди
Къалай улу Аппача?!

¹ Ислам Къарачайлы. Сатирические песни Карачая. Советский Северный Кавказ.— Ростов-на-Дону, 1930, № 1.— С. 39—40.

Юсюке-башына улуу сакълыкъда адамла ортасында джыйм-лы тутханды, тазалыкны кесине энчи борчха санагъанды. Алай бла да халкъгъа юлгю болургъа кюрешгенди. Ат белинде, таймаздан джолоучулукъда, къонакълыкъда айланган адамгъа кесин алай таб, таза тутхан кыйын болса да, Аппа ол адетин юсюнден атмагъанлай джашагъанды. Дагъыда кълюне джетмей, кеси-кесине быллай сёзле теджегенди:

Айры Баулагъа ётгенди
Кюмюш айылны хапары,
Босагъагъа илиннгенди да,
Хай, марджа, ычхыналмайды
Аппаны шалбар сапалы¹.

Аппаны кёрген-таныгъан адамланы эсге тюшюрюулерине кёре, сатира джырларын Аппа драма оюнланы халында джырлагъанды: белгили адамланы ауазларын, сёлешгенлерин эниклей, ауазын тюрлендиргенди, кийиз гинджилерин таб тукъум ойнатханды. Гинджилени уа ол кеси къолу бла этиб джарашдыргъанды. Билимли искусствовед Хабичланы Зинхара Къалай улу Аппаны эсге тюшюрюулерини, Аппаны ол оюнлагъа гинджилени къалай хазырлагъаныны юсюнден иги кесек хапар джыйгъанды. Хапарлагъа кёре, эркиши гинджи этерге керек эсе, Аппа эки айры чыбыкчыкыны алгъанды. Эки айрысы-аякъла, сабтагъай джаны уа тёнгеги болгъанды. Джюн токъмакъ гинджини бет тюрсюнюн белгилегенди. Токъмакъчыкыгъа акъ кумач джурунну сёдегей чырмаб, бетин бояула бла боягъанды, Гинджини бойнундан энишгерек таякчыкыны кёндеден салыб бегитгенди — имбашлары деб, андан сора кийиз джурунчукъла бла халыладан ушатханына кёре санларын кюрашдырыб, кереклисича кийиндиргенди.

Тиширыу гинджи этсе уа, джырчы тюз таякчыкыны алгъанды. Гинджилерине акъ-къара къолан, къара-къызыл къолан, акъ-кёк къолан, саргъылдым-джашил неда къызгъылдым-мор кийимле «кийдирирге» ёч болгъанды.

Джырчыны кюбюрюнде тюрлю-тюрлю гинджилери кюрумагъанды. Сёз ючюн: хыйла, джумулгъан кёзлери болгъан, молла сыфатлы гинджи, къошакълы тул тиширыучукъну сыфатын эниклеген, сюрюучю джашчыкыны сыфатына ушагъан азгъын джашчыкы... Адамланы эслерине тюйрелиб къалгъан гинджиле-

¹ Маруха элде 1971 дж. 2 апрельде Эрикгенланы Халиматдан Батчаланы Анзор джазгъанды.

ни бири — Кёсе гинджини сыфаты: хышты уууртлары болгъан джасанбет, эринлери къаты къысылгъан киши — къызгъанч, джут, хыйлачы байны сыфаты...

Аппаны оюнларына къара халкъ талпыб къарагъанды, харама хакъчыла уа огъурамагъандыла. Джырчыны тута да аны кийиз гинджилерин сыйыра оюучула аз кюрешмегендиле. Алай а Къалай улу, тутмакъдан къайтханы сайын, джангы гинджиле къурагъанды. Гинджилерин гитчерек агъач кюбюрчюкге джыйыб, хаман да биргесине джюрютгенди¹.

Сёзге, оюннга, чамгъа уллу фахмусу болгъан Аппа башха адамны сёз усталыгъына бютюн да багъа бергенди. Сёз ючюн, Аппа бир малчы джашха, Гогуйланы Добар улу Ахлаугъа, къалай тюбешгенин таймай айтыргъа ёч болгъанды. Хапарлагъа кёре, Аппа Ахлаугъа тюбегенди да, аны гитче сюрючюгюн эслеб, былай салам бергенди:

- Кёб болсун юч эчкини сюрючюсю!
- Ой, сау бол, джугъу да болмагъан! — дегенди Ахлау.
- Санайма да, эчкилеринг юч болду,
Айтхан сёзюнг джюрегиме кюч болду!
- Алай болса, барды эчкилерим бла юч теке,
Къайдан келесе Къалай улу Аппа деген къызтеке?
- Юйюгюзню артында эмен томурау,
Манга ол сёзню айтыргъа къайдан билдинг,
Ахлау деген боюн омурау?
- Аппа келед айрыдан аууб аты бла,
Анангдан туугъанлы джашайса
Элни сууукъ ханты бла.
- Бу кютгенлеринг неге джарайла?
- Эм уллусу тулукъ болур,

Аны гитчеси къапчыкъ болур,
Аны гитчеси гыбыт болур;
Барын да бирге джыйсакъ,
Бир джарлы юйге керек болур.
Анамдан туугъанлы
Айырылмагъанма сюрюуден,
Сенден башха адам болса,
Чыгъарыр эдим кириуден².

¹ Сарытюзде 1978 дж. 12 июнда Ёзденланы Зухатдан джазылгъанды.

² Джингирикде 1977 джыл 15 августа Джанкёзланы Харунну джашы Магометден джазылгъанды.

Аппаны акъылы бла бу айтышда аз маллы сюрюучю онглагъанды. «Гогуйланы Ахлау болмаса, мени сёз бла киши хорламагъанды», — деучен эди Аппа, деб халкъда хапар джюрюйдю.

Бююн да Къалай улу Аппаны сёз чемерлигини юсюнден хапарла унутулмайдыла. Ма аладан бир талайы. Белгили къарачай джырчы Ёзденланы Аbugалий Аппаны юсюнден айтханы: «Джаныбекланы (Къалай улу) Аппа джашаууну асламысын малчы къошлада ётдюрген болур. Бир аты барды, андан скойген заты джокъду. Джашла аны биледиле да, иги къарайдыла, биченни, аллына салгъанча, атны тюрбуне да тёшеб къоя эдиле. Сора — таннга дери джырлаб, чам хапарла айтыб, кёз ачыб турлукъду. Джууукъ, таныш адамлада кёб туруучан эди, Джанибекге айтылгъанда ол танымагъан джокъду.

Сарытюзге мени джангы кёчген заманым. 1927-30-чу джылла Чомаланы Ильяслагъа Аппа келгенин эшитиб, барабыз. Ильясны анасы Джанибекланы къыз эди, энди эгечден туугъан деб келген болур. Орамны башында Аппаны келе тургъанын кёрюб, мындан кенгден огъуна ёрге турмасала тиширыула, алагъа джыр этиб кетерикди. Олсагъатлай джарашдырыб, чам-жыликке затла. Таб, ушагъыусуз сёзлери уялтырыкъдыла. Сарытюзчю къызла аны биледиле да, бек сакъдыла.

Ильяслагъа джыйылдыкъ. Бир заманда, къобуздан, тепсеуден эригиб, кёзюу джыргъа джетгенлей, къызла:

— Аbugалий, бир джырла! — дейдиле.

— Майна джырчы, — деб арлакъда юсюне джаш-къушланы джыйыб, кюлдюре тургъан Аппаны кёргозтеме. Ауазын бир джашча, бир къызча тюрлендириб, ма бусагъатда кинодача эте турады. Къоймайдыла къызла, неда болсун, мени джырларыгъымы сойдюле дейме, айтыб башладым. Аппа, джашла бла бирге бизни къатыбызгъа олтуруб, эжиу этеди. Бошадым да, эшта, мени джырдан хапарлы болгъаныма ишексиз болдуму эке, чамын-самаркъауун да къоюб, кесин бегитиб, ариу тукъум джырлады эски джырны. Алайда 3—4 джыр джырладыкъ. Аппа, кёб къыйынлыкъ кёрген адам, замансыз къарт болгъан эди. Алгъын уллу, къалын эркиши, узун мыйыкълары бла, бусагъатда къынгыр бола башлагъан эди. Энди, не джашырыу, джыйылгъан джерде, самаркъаулугъун да тыймай эди. Ол мен джаш заманымда къошлагъа келиучю Аппадан джукъ къалмагъанына къыйналама...

Бир кере Алтайгъыр айрыдан элге эниб бара Аппа аллыма чыкъды. Бизден Джёгетейге бара болур эди. Былай къатыма джетерге:

— Къайдан келесе, акъ байталынг бла, къара шайтанынг бла? — деди.

Тюзю, кьоркъдум демлеширге.

— Да, былай... кьошдан келеме...— дедим акьыртын.

Сора саламлашыб, тынчлыкь-эсенлик сорду да, айырылышдыкь¹.

Энда бир хапары.

Ташлы Сыртда бир байны кызылары кюн турушда олтуруб тургъанлай, Къалай улу Аппа ат бла озуб тебрегенди да, эгеч-леге «юнашкы» бергенди. Кызыла уа эшитмеген, кёрмеген ки-бик эггендиле да кьойгъандыла. Сора Аппа былай айтханды:

Къалай улу Аппаны атчыгъы,
Къамчи бла урмаса джортмайды,
Темуркъа улу Герийни кызылары
Тиреусюз ёрге кьобмайдыла.

Бир джолда уа мазаллы, токь санлы адамны бир гитче акь тайчыкьгъа миниб тургъанын кёргенди да, Къалай улу Аппа былай айтханды:

«Ай, хариб тайчыкь, ай, джазыкь тайчыкь! Сенден кыйынлы болурму, он пуд гардошну кёлтюрюб тургъан!»

Дагъыда: Ач джыл бир джолда Къалай улу Къош дорбунлада мант къаза тургъанды.

— Салам алейкум, Аппа, ишинг къолай болсун! — деб, бир адам келгенди къатына.

— Алейкум салам, сау кел, джууукь бол!

— Не зат бла кюрешесе?

— Эндиге дери джашадым накьырда бла ант бла. Бююн а кюреше турама джерден къазылгъан мант бла, — деб джууаб бергенди джырчы.

Халкъда джюрюген хапарлагъа кёре, Къалай улу Аппа Багъыр улу Къасбот бла кёб кере тюбешгенди — кьошлада, тойлада, оюнлада, айтышлада. Фахмулу джырчы Ёзденланы Абу-галий Къасботну эсге тюшюре, былай айта эди: «Алай чырайлы да тюл, орта бойлу, чортуракь бурну бла — сыфаты алай эди... Къасбот келсе, хан кьонакьгъа да кьууанмаз эди халкъ, анга кьууанганча. Сау эл юсюне басыныб, эки-юч кюнню джырлаб тура эдиле. Джазлыкьда бизни тийреде эки кичи кьарнашлары — Ога бла Гитче — джашай эдиле да, алагъа келиучен эди. Аладан да бек Дотдайланы Ахматны — джырчы нёгерин — унутмай эди. Ол огъай, хоншула эдик да, бизге да талай кере келгенин билеме. Джай мал тауда болуб, кесерге кьой табылмай, кьакь кьабыргъадан тиш-

¹ Ёзденланы Абу-галий. «Джыр бла заман», «Джашауну оюулары». — Черкесск, 1988. — 126—127 б.

лик, педа хычын биширилсе, — ол мал сойгъаннга саналыучан эди. Къртиди сабий къргенин унутмагъаны. Энтда къргенча болама: эшик аллында тишлик этиле, акъгъан джауу да отну джандыра, ары-бери чабыб, джумуш этген адамла»...

Къобанланы Алхаз (бурунгу Хурзукчу, бусагъатда Первомайскечи) бегитгеннге кере, Аппа бла Къасбот шохла эдиле. Бир-бири бла бек кѣб ойнаучан эдиле, бири бирин крти сюе эдиле. Экси да бир тик сѣз бла бир-бирини джанын кый-намагъандыла. Бири, бу къошха бирсини келлигин эшитсе, талай чам этиб, айтырсыз деб кетиучен эди, келлик тенгин «сѣ-люб»... Аппа бла Къасбот бир джерде болсала, ёлгенн болгъанны кюлдюре эдиле...

Айгъуларындан, бир джолда халкъ джыйылыб тургъан джерде Багъыр улу Къасбот Къалай улу Аппагъа:

— Багъыр улу Къасбот деген джырчы менме, сен а кимсе? — дегенди.

— Сен Багъыр эсенг,
Мен Къалай,
Сен къалай эсенг,
Мен да алай! — деб, джууаб этгенди Аппа да.

Джырчыла кечени кече узуну айтышхандыла. Бу эришиуде, халкъда джюрюген хапарлагъа кере, Аппаны Къасбот хорлагъанды сѣз бла, джыр бла. Алай болса да Аппа, кесин хорлангъаннга санамай, былай айтханды:

Къабыргъада къалайла,
Джетмегеннге джалгъайла,
Къалай улу Аппадан
Багъыр улу Къасботну сайлайла,
Огъай, ол тюз тюлдю,
Аппадан иги тюлдю,
Аны къонакъды деб сыйлайла,
Мени «хорлатдын» деб, кыйнайла.

Лайпанланы Сеитни джазгъанына кере, Къалай улу Аппа «иш, джашау излеб» «экинчи стампулчула» бла Тюркге барыб, анда «джандет джашау» тюзеталырындан тюнглоуб, Ата джуртуна таулу Кавказына къайтыб келгенди. Аппа Тюркде бѣлек заманы кечингенди, барыб тюшгенлей, ызына къайтыб, къуралыб кеталмагъанды. Къалай улу Аппа анда, бир ишек-сиз, тюрк меддахланы да кѣргенди, — дейди Лайпанланы Сеит, — Меддахла тюрк шахарланы — артыкъсыз да Стамбулну кофей-

наларында, джырлай, самаркѡау-чам эте, джамагъатда чола-лыкъланы энклегендиле... Къалай улу Аппа Тюркде болгъан заманда эки меддахны — Ашки-эфенди бла Срурини Стампулда туура зынгырдауукъ, тауушлукъ кѡжуулери болгъанды. Бир ишексиз, Аппа аладан бир затланы кѡргенди, къайда болса да, Стампулду, не Измирни, не Трапезунду кофейналарыны биринде аланы концерт бере тургъанларына джолукъгъанды¹... Ол да, бир ишексиз, Октябрь революциягъа джууукълашхан джылланы биринде болгъанды.

* * *

Къалай улу Аппа Октябрь революцияны хорламына къууанчлы тюбегенди. Кесини бютеу джашауун урунган халкъны джазыуун иги этер ючюн кюреш бла ашыргъан Аппа революцияны хорламына, совет властны орналгъанына къууана, муратына джетерине ышана, бу сѡзле бла билдиргенди окомун:

Джер болуб эди башы тюбуне,
Власт келгенлей — бурду тюбуне!

Революцияны кючю бла къралда болгъан тюрлениуле Аппаны назмуларында орун табадыла. «Муну бизге Ленин берди» деген назмусунда Къалай улу Ата джуртха терен сѡймеклигин, Совет властха, Ленинге ышанмакълыгъын билдиреди:

Джарты дуня сау болду,
Байлыкъ-бийлик шау болду,
Джашла, къызла окъур кибик,
Барына да кюн келди.
Муну бизге Ленин берди.
Хырпыс улу да чабады:
Мени малым къайдады? —
Деб зырнайын тартады...

Халкъ бла бирге эркинликге, тюзлюкге джетгенине къууаныб, джюреги кѡлтюрюлюб, назмуланы биринде былай айтады:

Эй чилеаякъ,
Къылтамакъ,
Акъбогъакъ,
Узунбоюн омакъ

¹ Ш о х л у к ъ. Джаш джазыучуланы чыгъармаларыны джыйымы.— Черкесск, 1962.— 10 б.

Бийчеле!
Къаура сыбызгыла.
Чолакъ чыйкеле!
Узун белли,
Эшик кёзлю,
Кенг кёллю,
Къошакъ бийчеле!
Дуняа сизде
Турмады — энди
Кёчдю къара халкъгъа!

Джангы джашауну толкъунлары эскиликни, къарангылыкъны, джакилликни сибириб, дуняаны джангыртыб баргъанына къууана, джырчы эски «иелеге» былай айтады:

Къара джамчыны джайма юсюне
Къара халкъны джарыкъ тийген кюнюне,
Заран болма бёркюб баргъан ишине!

Тюзлюкню хорларына ийнаныб тургъан джырчы муратына джетеди:

Джангы джашау келди — эскилик ёлдю,
Биз анга хошбуз;
Эркин дуняада
Сейир джашауда
Джерге, суугъа бошбуз.

Къалай улу кесини назмуларында эски джорукъланы осалыгъын хыртлай, джангы джорукъланы джакълайды.

Чарх да алгъын бурула эди байла ючюн,
Энди уа онгсузла ючюн, джарлыла ючюн...

Аппа, къарт болса да, алкъын кеси тирилей, накъырдасычамы да бнягъынлай ётгюрлей тура эди. Халкъ бла бирге эркинликге, тюзлюкге джетгенине къууаныб, джюреги кёлтюрюлюб былай айтады:

Къазан асдырдым Абай улугъа,
Тутдуруб багъыр къазанны къолуна,
Джекирир мурат этди къулуна,
Таяныб эски умутха,
Алай а кетди ол заман!

Халкъда джюрюген хапарлагъа кёре, Аппа джаш заманында Медиха деб бир кызыны сыйгенди. Кыызгъа 24, джашха 26 джыл болгъанды. Асыры бек сыйгенден Аппа кече джукътаялмагъанды, хаман да кызыны орамы бла джюрюючю болгъанды. Атындан тюшюб, аны башындан адежге тартыб бара, кызыны эшик аллында кёрсе, саламлашыб кетиб къалалмай, дыгалас этиб туракълай эди.

Бир джыл Аппагъа кюз бичен ишге кызыны къарнашы Къарабий бла барыргъа чёб тюшеди. Ишлеб тебрейдиле. Хаман да Къарабийни дюрюсюню аллын чалыб, башын къайырыб, тириден тири къымылдаб, ашдан-суудан кесин сакълаб, кесин джигерге уллайтиб тургъанды Аппа. Къарабий алайда аны ажымсыз ушатханды.

«Эгечиме мындан артыкъ не керекди, сёзде сёзю, ишде джигерлиги», — деб таб оноулашыб кёргенди да кеси аллына Къарабий, артда Аппагъа: «Алан, сен меннге ийнансанг, бу бичен ишни таууса эсек, эгечими сени къолунга тутдурурма. Аны сыйгени-сыймегени мени ишим тюлдю!» — деб кёлюн ачханды. Кюеулюкге бу сёзле бал, джау кибик синггендиле. Анда-санда кыызгъа башхарта тургъанды. Алай а ол бирден эки болмагъанды. Бичен ишни бошайдыла да башха джумушха кёчедиле. Бир кюн Къарабий халджар бау ишлерге маммат джыяды. Аппагъа айтмаса да, келлик эди. Алай болса да анга да билдиреди Къарабий. Эркишиле араблыкъ джонадыла, багъана орнатадыла юлешиниб. Бир уллу аркъауну ёрелетирге керек болады. Тёртеулен салалмайдыла. Медиха кёрюб тургъанды да быланы, ичекери чакъырыб, алларына джарашдырыб тепсини салыб, кыыз эшикге чыгъыб кетеди. Мамматла, ауузланыб, арбазгъа чыгъыб къарасала — аркъау салыныб тура. «Къююгъуз, ким салды эсе да», — деб къояды къарнашы. Халджар бауну ишлеб бошаб, джашла чачыладыла...

Аппагъа бир кюн джолоучу болургъа тюшеди. Атын джасангъа джерлеб, кеси да, болмагъанча, омакъ кийиниб, Медиханы орамы бла озуб бара, джашны арбазда кёрюб, саламлашыб, озуб тебрейди. Ол кёзюуде уа Къарабий бир керти семирлик атыны алаамат омакъ джерлеб, быкыгъа тагъыб, эгечи да болуша, джюк атха да джукъла джюклей тургъанды. Джаш Аппаны къайры барлыгъын соргъанды. Экиси да талай заманны джол нёгер болуб чыгъадыла.

Джолгъа атланадыла Къарабий да, Медиха да, Аппа да. Къарабий, джюк аты башын Аппагъа тутдуруб, эгечин да ат аллына олтургуб, барадыла. Джолда бир саркъгъан суучукъгъа

джетедиле. Тепсича, бир сыйдам ташха азыкъларын саладыла. Атланы да бир-бирине кьантарадыла. Ауузланыб бошагъанлай, Къарабий айтады: «Сиз былай туругъуз, мен бусагъат дже-тейим, — деб, арлакъгъа барыб, ташадан сейирге къарайды. Аппа, чам эте къызгъа джанаша келеди. Медиха да анда-мын-да джууаб къайтара тургъанды Аппагъа. Къызыны уккаш этер иннетде узалады джырчы. Медиха джашны хыны сермеб, къа-ты къучакълаб, дженгил огъуна юсюнден тюртеди. Олсагъатлай Аппа, онгсуз болуб чегеди, киши кёрдюмю деб сескекли бола, тегерекге да кёз джетдиреди.

Къарабий бир заманда къайтады. Аппа къызгъаны бла, не-син да билмей, атына минеди, быягъынлай адеж атны да ба-шындан тартыб, ючюсю да джолгъа атланадыла. Аппа быладан алгъа джетеди анасыны эгечлери джашагъан джерге. «Атдан бир тюшюрюгюз!» — деб таууш этеди. Атдан тюшюрюб, хапар сорадыла. Аппа ишни болушлусуча айтады. Аны сол къабыр-гъасында бир, онгунда эки иегиси сыныб болгъандыла. Сылаучу-ну чакъырыб, сылатадыла, къаты байлатадыла.

Алай бла Аппа экинчи кюн юйюне джёнейди, кетеди. Джол-да биягъы джёнгерлерине тубейди. Ала тепси ташха джетеди-ле. Медиха ташны юсюне кьонакъбайла келин келтирген сый-ларындан салгъан азыкъларын салады. Ауузланыб бошайдыла да, Къарабий тёртлю ууаныкны базугуну этин сыдырыб алыб, эгечине узатады: «Муну Аппа да къараб тургъанлай бир сын-дырчы», — деб. «Хар къуру да сен былай этесе. Мен да адамла-дан уялама», — деб къарнашына гурушха эте туруб, аны кёлю къалмасын деген иннетде базукну алыб, джан-джаулукъгъа чырмаб, Аппа къараб-къарагъынчы, «шаркъ» этдириб джашла-гъа узатады...

Бу хапарны Аппадан эшитгенле ол кызыны джазыуу, ахыр ауалы не болуб къалгъанын соруучан эдиле. Аппа айтханнга кёре, Медиха, Ташкёпюр элде Къагъыйладан бир джашха ба-рыб, кьозлаудан ажымлы ёлюб кетген эди. Ол заманда багъым-чыла да кьолай тюл эдиле.

«Мен аз-кёб джашагъан эсем да, эркишиде, тиширyуда да андан къарыулу адам кёрмегенме. Сибирде, Эресейни башха джерлеринде — Кавказда уа мен кирмеген, мен кёрмеген ким, не къалгъанды? — бир да андан бек тулпарлыгъы болгъан ин-саннга джолукъмагъанма. Бек узун да тюл эди Медиха. Орта бойлудан иги ёрге эди, тиширyу сюекге кёре, кенг джауорун-лу, кенгсауру эди. Бууунлары бла инчиклерини базыкълыкъла-ры орта адамныкыча эки болур эдиле. Эти болмай, бюгеулей да къуру кысыр сюеклича, алай эди чархыны кёрюнюую. Бу аитылгъаннга кёре эди кызыны къалгъан битиши да. Сёзю ай-

бат. Ишленмекли. Керексиз алдыр да тюл. Хаман да ууакъ ышарыучу. Уллу къара кёзлю.

Къайышлары (Къагъыйлары) аман эте эдиле келинни ёлгенине», — дей эди Аппа¹.

Джылла озгъандыла... Аппа юленирге унамагъанды, джууукълары бир оноулу болуб, бир къызгъа сёз тауусхандыла. Келин этиб келтиргендиле. Аппа уа ол кюн огъуна кишиге да билдирмей, Къобан-ары-джанына къачыб кетгенди. Излеселе — Аппа джокъ!

Келин да кетиб къалалмай, юч айны сакълагъанды. Сакълай-сакълай кёзлерин тот басхан келинни, ариу айтыб, ата юйюне ашыргъандыла. Ол кюнню ингир аласында огъуна Аппа «Салам алейкум!» — деб салыб келгенди.

Джашауну арт джылларында Аппа Къызыл Покунда кичи эгечи Джулдузну юйюнде джашагъанды. Хапаргъа кёре, Аппа Деккушладан Аню деб бир ариу къызны суйгенди, алай а, ол кёзюуге джыллыгъы келгени себебли, юленирге таукелли эталмагъанды:

Сокъур тюлме, кёреме,
От болуб, ичиме, киргенсе да,
Бауурумдан ёлеме.
Эшта-эшта, сен кюн таякъны бир узуну,
Манга келеме десенг,
Соярла, хариб, сени
Элни къаргъасы-къузгъуну.
Къой, энтда, бир кюерим тюлмюдю,
Кюбюрчегими джабайым.
Эки эрними бирден къабайым.

Юйленмей, кютей къалыб, бютеу джашауу юйдеги джылыусуз джангызлыкъда кетиб баргъаныны юсюнден джырчы назмуларыны биринде чертгенди:

Юйдегиленсем,
Кеси отоумда джашарма,
Кеси орнумда джатарма,
Кеси отумда джылынырма,
Кеси хантымы ашарма...
Алаймыды? Огъай.
Къатын алсанг, ал къолунга балта,

¹ Къарачай шахарда 1968 джыл Алботланы Шогъайны джашы Магомедден джазылгъанды.

Башынга уа — хата.
Къыжгъыл-мыжгъылла тууарла,
Бири гырджын, бири чабыр, бири бёрк
деб бууарла,
Отун келтир, ун келтир,
Ийнек саудур, къой кесдир
Деб, къатынынг къоймаз:
Къартлыгъынгда юйдеги ёсдюрюр
Къарыуунг болмаз,
Мыйыкъланы буралмазса,
Ат белинде туралмазса,
Къой, Аппа, къатын къайгъыны.

Халкъ джырчы 1934 джыл июнь айда талай айны да ауруб ауушханды. Чотчаланы Батырбекни къызы Зинхар¹ айтханнга кёре, Аппа ауруб тургъанлыкъгъа, тамам ахырына таяннгынчы, чамын-накъырдасын тохтатмагъанды. «Ол заманда мен ючюнчю классха джюрюй эдим, — дейди Зинхар, — ана къарнашымы айтханларын джазаргъа эсгере билмедим. Эсимдеди, заманына кёре къалай аламат затла айта эди! Адамла Аппаны хар чамына кюле эдиле!»

Халкъ джырчыны ауушхан элинде, Къызыл Покунда, асырагъандыла.

* * *

Аппаны джашау джолунда джолукъгъан къыйынлыкъла, ауур сынаула, бушуула талай адамны бютеу джашау ёмюрлерине артыгъы бла джетерик эдиле. Аппа не улуу къыйынлыкъда да эс ташламагъанды, бюгюлмегенди, сынмагъанды. Кечеси-кюню да ол кюле, самаркъау эте, чам эте джашауун ашыргъанды. Ма аны юсюнден да Къалай улу кеси былай айтханды:

Чам-селеке бла кёб кюрешдим,
Арымай-талмай кёб сёлешдим;
Онглулагъа джау болдум —
Онгсузлагъа джакъ болдум.

Къарачайны фахмулу джырчыларыны бири Къалай улу Аппа ишине, халкъына терен суймеклигине кертилей къалгъанды. Аны кибики, халкъны бюсюреулю джюрегинде кесини унутулмазлыкъ джарыкъ сьфатын къалдыргъанды. «Мен Къызыл По-

¹ Зинхар Аппаны эгечинден туугъанды.

кунчу болгъанлыкъгъа, Аппаны тенги болмагъаным себебли, ушагъына къошулмагъанма. Алай а тынгыларгъа бек сюе эдим. Кёб да тынгылагъанма. Базыкъ ауаз бла, кесгин тил бла хар сёзюн назмуча, джырча халда айтыучан эди Аппа. Хар айтханы адамны ойлашдырыб, уятыб, сагъышландырыб баргъан магъана бергенди.

Биреу биреуню онгсузгъа санаса, хакъын ашаса, Аппа кёрюб болмай, ачыкъ кесгин айтыб онгсузну джакълай билгенди,— дейди Къызыл Покунчу Ёртенланы Даутну джашы Хусей. «Аппаны акъыл сёзлерине бек сююб тынгылай эдик, — деб эсине тюшюреди Первомайскечи Каппушланы Къ. С. «Ай, Аппагъа къурман болсунла ол узун тиллиле! Аланы къысха тыя биле эди ауузларын. Адам къыйынындан тоймаучула бла уа ёлюр оту джанмай эди Аппаны!» Дагъыда: «Аппа саламлашыб, ары ётюб, кече къалгъан джеринден да джолгъа чыгъыб, ызына къайтыб кёлуне келгенни джарашдырыб айтыб кетиучен эди» (Чотчаланы Дж. М., Терезечи): «Аппа сыртларындан чюйресине сылагъанла анга теллиди, не айтханын да билмейди, деучен эдиле. Алай а Аппа сынгар бир сёзю да орунсуз айтмаучан эди» (Ёзденланы Х. И., Терезечи); «Байлагъа, бийлеге, мал иелеге бир илинир зат табса, къаджыкъмай къадалыб, кюрешиб къала эди Аппа» (Эрикенланы М. Ш., Первомайскечи);

«Аппаны айтханын аууздан алыб азбар этерге бир да къыйын эди: дженгил, басындырыб айта эди да. Аныча тез киши да сёлешалмагъанды: ёчешиб да кёргендиле. Эшта-эшта, киши да келишалмагъанды. Аппа алай кесгин айта эди» (Каппушланы И. Дж., Первомайскечи);

«Джалчы джегиучюле Аппаны кёрюб болмай эдиле. Къара халкъ а джаны-тинича кёре эди. Аппа болгъан къууанч, башха болмай, таб джарашдырылгъан хантха ушай эди, дейдиле». (Биджиланы Эслини къызы Балбу, Къызылпокунчу);

«Аппа джаш тёлюню бек сюе эди. Чам-накъырда эте: «Былача джаш болуб бир къалыр эсем а!» — дей эди. Тойгъа, оюннга, адебге, намысха юрете эди. Сабийлени уа бютюн да бек (Айбазланы А. Л., Къызылпокунчу):

«Миннген атын джаныча кёрюб, сылаб-сыйпаб, ажымсыз къараб джюрюте эди Аппа» (Этезланы Х. О., Первомайскечи);

«Аппагъа алай былай деселе да, ол биреуню къызын эрсиз, биреуню джашын къатынсыз къояйым деген иннетни джюрютемегенди. Тегаран юйлениб, юйдеги къуарар хыйсабы болмазлыгын таныб, келиб эгечини къатына къысылгъанды. Эриксе, къош-къошха барыб къошчуланы да, кесини да кёллерин чам бла джапыргъанлай тургъанды» (Айбазланы Къады, Первомайскечи).

«Тейри, атына, кесине иги къарамай неда келгенин ушатмагъанынгы билсе, къоркъгъан-юркген да этмей, аллахны атайпысын къуюб кетиучю адети да бар эди» (Биджиланы М. А., Первомайскечи);

«Революция деген таушну Аппа Сибирде Россияны алчы адамларындан эшитгенди. Ала бла танышыб, ол затха сагъайыб келгени себебли, мында патчахлыкъ джорукъгъа, байлагъа, бийлеге къаршчы тургъанды. Алай бла Совет хокуматха дже-тиб, къулачын кенг кериб, аякъ тиреб къууанчлы тюбегенди» (Чотчаланы Х. Б., Первомайскечи);

«Сибирден къайтхандан сора, Аппаны сауулугъу къалмагъан эди. Ол кесин сакълаб джюрюрге къореше эди да, аны бла кечиниб тура эди» (Биджиланы Н. А., Первомайскечи);

«Аппа халкъны бетин чыгъаргъан къауумланы бириди. Джаш тёлню джакълаб, таймаздан кирсизликге, адебге, намысха юретгенлей келгенди. «Къош нёгерле» атлы назмусу да этеди ол затлагъа шагъатлыкъ» (Биджиланы А. И., Терезечи);

«Аппаны айтханлары не назму, не проза джанына толу джатмайдыла. Бир энчи кёб ызлары болгъан чыгъармаладыла» (Езденланы Х. М., Терезечи);

«Аппа уллу адамды, уллу джырчыды. Сейирлик акъыллы айтыулары, алатат хыртлаулары бизге бек багъалыдыла къачан да! Аппаны чамы-накъырдысы саулай да джыйылса, бир уллу китаб боллукъду. Къартла да — информаторла — дуниядан кетиб барадыла» (Ырджыланы Умар, Первомайскечи);

«Къалай уллу Аппа бла Багъыр улу Къасбот Къарачайны Токътогъулу бла Джамбулу эдиле. Артыкъсыз да миллетде окъуу болмагъан кёзюуде» (Къобанланы А. Х., Первомайскечи).

«Къаллай бушууу бар эди джюрегинде! Ол алай бош чамчы болмагъанды. Дунияда нени да кёргенди, ангылагъанды, сезгенди. Аны джюреги-кёлю бай, терен болгъанды, къууана да билгенди, бушуу, сагъыш, оюм эте да билгенди, барын да чам, накъырда, сёгюш, бешиш сёзле бла, самаркъау, оюн халда айта билгенди» (Сюйюнчланы Х. И., Черкесск шахарда джашайды).

Самаркъау назмуларында болсун, къургъакъ чам сёзлеринде болсун, Къалай улу Аппа халкъыны, джуртуну джюрегин эмген, джамагъат джарсыгъан затланы юсюнден айтханды. Ала-ны узакъ джылланы теренинден бизге дери джетгенлери аны ючюндюле.

Къызгъанч, къарангы, эринчек адамлагъа Аппа берген чам атланы, джангыз сёз бла берген характеристикаланы бир къауумун белгили джазыучу Лайпанланы Сеит джыйышдыргъанды: Джаякъсыз Джубурай, Къуртаякъ Чомур, Хаджамыз Асланбек, Тешикбаш Шаухал, Тюксюз Къасбот (Дудаланы), Къынгыр Ма-

хамет, Чыгырчык улу Эза, Чабырлык Эринсалим, Къазан къырыучу Мырза, Гырджын приказчик Локъман-Хаджи, Тырнакъ Бекир-Хаджи д. а. к.¹.

Къалай улуну чыгъармалары заманында джазылмай къалгъандыла. Алай а, насыбха, халкъны эси аны кѳб затын бизге дери джетдиргенди. Халкъ джырчыны назмуларын, самаркъау сѳзлерин, оюнларын джыйыуда, басмалауда Хубийланы Исламны, Лайпанланы Сеитни, Хубийланы Магометни, Байрамукъланы Халиматны, Къагъыйланы Назифаны, Хабичланы Магометни, Ёзденланы Хамзатны, Батчаланы Анзорну, Аппакъланы Ибрагимни къыйылары барды.

Биз, бусагъатда джашагъанла, Къалай улу Аппаны чыгъармаларын джыйыб басмаларгъа борчлубуз. Аны юсюнден белгили алим, джазыучу эм джырчы Хубийланы Магомет бек тюз джазгъанды: «Аппаны сѳзлери бютеу халкъгъа джайылыбдыла... Энди уа биз, аны ызын ызлай, халкъгъа чачылгъан сѳз хазнасын джыйыб басмаларгъа борчлубуз. Бир талай джылдан аллай мадар болмай къалыргъа да боллукъду: Аппаны таныгъанла, билгенле джылдан джылгъа аз бола барадыла. Аны бютеу айтханларын, джырларын бир адам билиб къоаллыкъ тюлдю, алай а хар ким эшитгенибизни джаза барсакъ, ала бир джерге джыйылсала, бир иги китаб боллукъдула».

Биз, бу китабны джарашдыргъанла, Аппаны назмуларын, самаркъау сѳзлерин, хапарларын, джырларын талай джылны джыйышдырыргъа кюрешгенбиз. Ала кѳб адамны ауузундан джазылгъандыла — Батчаланы Анзордан (Морх эл), Ёзденланы Хамзатдан (Терезе эл), Байчораланы Магометден (Черкес шахар), Джанкѳзланы Магометден (Джингирик эл), Алботланы Магометден (Къарачай шахар), Ёртенланы Хусейден, Биджиланы Балбудан (Къызыл Покун эл), Къобанланы Алхаздан, Ёрджыланы Умардан (Первомайск эл) эмда башхаладан, Алагъа чексиз джюрек разылыгъыбызны билдиребиз. Китаб джарашдырылгъан заманда бизге кенгешлери бла болушхан Сюйюнчланы Ханафийге эмда Шаманланы Ибрагимге да разылыгъыбызны билдиребиз.

Бу китабха кирген джырла, назмула, чамла Аппаны чыгъармаларыны бир кесегидиле. Аланы мындан ары да джыяргъа биз къурагъан джыйымдыкъ себеб болур деб толу ышанабыз.

¹ Лайпанланы С. Джаныбекланы Аппа (Къалай улу). «Шохлукъ». Джаш джазыучуланы чыгъармаларыны джыйымы.— Черкесск, 1962 — 6 б.

«БАШЫМЫ ЭНИШГЕ ИЙМЕДИМ...»

* * *

Ач да болдум,
Тёзерге кюрешдим.
Сууукъ да болдум,
Дагъыда башымы энишге иймедим!

«Джалчы бол» деди́ле кё́бле

«Джалчы бол» деди́ле кё́бле,
Ала айтханны эталмадым,
Мал берди́ле, тыйыл деб,
Керекли́лерин бермей кеталмадым.

* * *

Мени сё́зюм окъдан джити́ци,
Теши́б ётеди темирден.
Къанын алы́б, дерг джетди́ргенди,
Мени суйме́ген кё́бледен.

* * *

Хар кимни джстме́генин джетди́реме деб
Бе́дишли́кге къалгъанма,
Байлагъа уа кё́з чанчхы болгъанма да,
Аладан тели атны алгъанма.

* * *

Атамдан рысхы къалмагъанды,
Рысхысы, мю́лкю болмагъанды.

* * *

Оллахий, бир адамгъа да
Болмагъанды хатам,
Илингеними байлагъа
Ушатмай эди атам,
Буздула джашаууму
Бийле бла патчахлыкъ;
Терсейгенди джашау джолум,
Джетмеди аталыкъ.

* * *

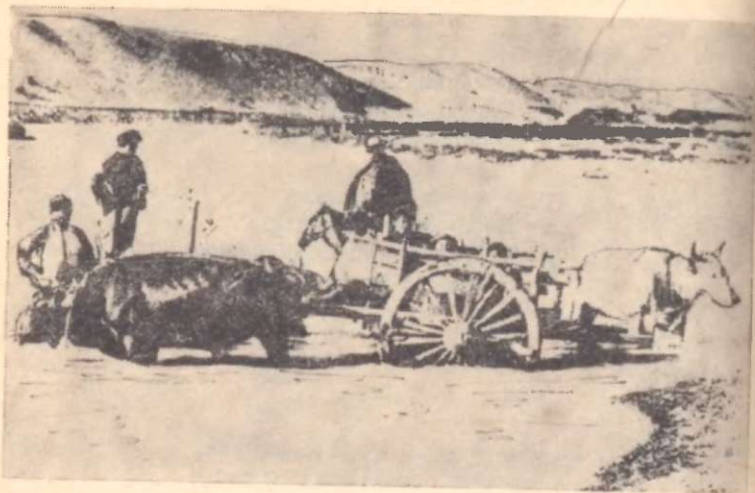
Чам-селеке бла кёб кюрешдим,
Арымай, талмай кёб сёлешдим;
Онглулагъа джау болдум —
Онгузлагъа джакъ болдум.
Шукур болсун аллахха,
Башым къалды эсе да палахха!

* * *

Байла бла хош тюл эдим,
Дин бла да шох тюл эдим —
Меннге намаз къыл дей эдиле,
Магъанасын айтыргъа уа
Кеслери да билмей эдиле.

* * *

Ат бла ат керекни сайлаб,
Айбат, омакъ мингенге.
Кёб къоркъунчлу джеримде
Кесими эслеб джюрюгенге.
Алайсыз чырт да болмай эди,
Сескеклениб турмасам,
Къоркъмаз эдим, аланы
Къылычсыз сёз бла урмасам.

Теберди сууну кёчююнде. Къарачайлыла. XIX ёмюрню аягъы.

* * *

Зынтхы беригиз дегенимде атыма.
Сагъыш этмей тели Ашна атадыла атыма.

* * *

Арымады джюрегим,
Не талмады аузум.
Не ючюн билди элим
Кёб болгъанын джауларым.

* * *

Мен айтама сёзюмю
Оюм этиб кюрешмей.
Хар ким бла ашайма,
Азыгъымы юлешмей.

* * *
Джашаууму ётдюргенме,
Онгула бла келишмей.
Юйдегисиз кьалгьаима.
Къатын алыргъа джетишмей.
Кукалыгъым джокъду,
Алдырлыгъым джокъду,
Оспарлыгъым джокъду
Алай а бир къауумлагъа
Сёзюм джити окъду...

* * *
Меннге алай айталла,
Эли кьонакъ тепсисин ашайса.
Иги мурджарда джатааса.
Самаркъаулары айтаса.
Малчы джашлары тынгылатыб,
Байлагъа кьаршчы кюрешесе,
Тилинги ангылатыб сёлешесе,
Джалчы къаумну терилтесе,
Къыркъынчик этиб кюрешесе,
Джарлылары байлагъа удуйса,
Ортада шохлукъну кьурутма,
Эй джаным, Къалай улу Аппа,
Келишмединг бир антха,
Башыбызны кьояса палахха.
Байла меннге былай дедиле,
Кёб гурушхала этдиле.
Къоркъдула джукъ да айтмалла,
Разы болуб а кьоймалла.

* * *
Тылмач керек болмайды
Хар джерде меннге,
Джол уста излемейме,
Мен базама кесиме.

* * *
Ёмюрюм ётдю ат белинде,
Кесим да зорчула бла келишмей.
Джашауум кетди юйдеги кёрмей.

Кесине этген чамларындан

Юсю — уф-чух,
Миннгени чух-чух,
Джырлагъаны — хырха гугук!
Башына уа — джокъду джукъ!

Къалай улу Аппа,
Башынга кийиз къабла!
Чалкъынгы ал да табла,
Ишге джеигил чартла,
Бичен хазырла алашагъа:
Ауурсунурла биреуле.
Биченинг болса эркин,
Ашатырса аш атха.

Айры баулагъа ётгенди.
Кюмюш айылны хапары,
Босагъагъа илиннгенди,
Хой, марджа ычхыналмайды
Аппаны шалбар сапалы.

Биджи, Биджи, Биджи эге,
Биреуленни чибилете,
Айланама, тюзню айта,
Алай бла кёбдю джауум
Тохтамайды дауурум.

Джанибекланы Аппаны
Къара джамаулу къанталы,
Къошдан къошха элтиб
Къарнын кечиндирген — олду аны
Аты бла кесине табханы.

Итле да чабмайдыла меннге,
Болмагъанын терс иннетим,
Тейри ала да биледиле!

Аппа, Аппа!
Аман атха
Къалдынг — тейри! —
Хыртлаучугъа
Дедиле да;
Къараб тилекге

Бир кесекге
Ауузуму тыйдым,
Кесими кысыдым.

Как ашадым джау бла,
Ёмюрюм ётдю дау бла.

Ким берликди кызын
Рысхысыз калакга?!
Сёз бламы кечинникди,
Къалай улу Апшача?!
Къалай улу Апша
Алай къатын алса,
Къошдан къурманлыкъла
Ой къош-къош барырла.

Джаныбеклагъа кёб
Къатылмагъыз, ансы
Чегемге-тейри, билесиз —
Ала кетиб къалырла.

Юйдегиленсем

Кеси отоумда джашарма,
Кеси орнумда джатарма,
Кеси отумда джылынырма,
Кеси хантымы ашарма, —
Алаймыды? Огъай.
Къатын алсанг, ал къолунга балта,
Башынга уа — хата.
Къыжгъыл-мыжгъылла тууарла,
Бири гырджын, бири чабыр, бири бёрк
деб бууарла.

Отун келтир, ун келтир,
Ийнек саудур, къой кесдир,
Деб, къатынынг къоймаз,
Къартлыгынгда юйдеги ёсдюрюр
къарыуунг болмаз.

Мыйкъъланы буралмазса,
Ат белинде туралмазса,
Къой, Апша, къатын къайгъыны.

Къатын ал деб кьоймайла

Къатын ал деб кьоймайла.
Неге керекди къатын алыргъа,
Къатын алсанг отун ал,
Къолунгу рысхыгъа сал.
Андан эсе омакъ кийин да, айлан,
Бар къошлагъа къонакъгъа,
Тюзелмейми къаллыкъса сокъмакъгъа.
Татымлы ат ашлары — сеники,
Баллы-джаулу хантлары — сеники,
Къош айрандан тартарса,
Джылы мурджарында джатарса,
Сени ючюнмю мал кесерикдиле,
Алай бла кечиндирлидиле...

Меннге джан аурутасыз

Къатын ал деб кьоймайсыз;
Меннге джан аурутасыз.
Къатын алсам, юй керекди;
Таш къазаргъа, къазыкъ къагъаргъа
Мени къарыуум джетмейди —
Джылым келгенди энди;
Саным айтханымы этмейди.

Мындан кѣб селеке этмегиз:
Болду, бу сорууну бермегиз,
Бу сѣзле бла ойнамагъыз;
Мени джанымы къыйнамагъыз,
Мени къоюгъыз да кесигизни

Къайгъыгъызны кѣрюгюз,
Чалбет болуб турмагъыз да,
Кесигизге мадар этигиз!

Юйдеги къурар менде хыйсаб джокъ

Тейри, меннге келген къызланы
Алыб барыргъа амал болса,
Къайда межам табарма?
Къошум джокъ, малым джокъ;
Не рысхы бла асырарма?

Кесим а джангыз айланама,
Къайда бичен малгъа деу джокъ
Бирде ач бола, бирде уа токъ —
Юйдеги къуар менде хыйсаб джокъ.

* * *

Ат белинде кѣб айландым,
Джити чамланы къоймадым.
Тюшдюм бай къауумну кѣзюне,
Мынгайтдым, тейри, кесиме.
Аладан да къутулурма,
Джаным саулайын къалырма.

* * *

Былай болду Къалагерийни джашы;
Бу азабдан безигенди башы.
Энди уа не этейим: къарт болдум,
Саулукъну атдым, аруудан толдум.
Батыр джаугъа къылыч урады,
Къоркъмай, ёхтем къайырылады.
Мен да, батыр болмасам да,
Джауларымдан къоркъмагъанма.
Сѣзюмю къылычха бургъанма,
Къоркъмайын, къаджау тургъанма.

Хыртлаууму къоялмам

Ой мени малым къошумда —
Бир бугъам бла бир атым.
Къаджаусунуб кюрешсем да,
Болалмадым байлагъа татым.
Къылычым да, сауутум да —
Тохтамагъан аузум.
Хаман да къууанама мен;
Олду эм уллу насыбым.
Хаулеликни къоялмадым,
Заманымы оздургъанма.
Юйдегили болалмадым,
Ёлор тюгом чыкъгъанында да.

Семенле бла джарашмадым,
Ала мени душманларым.
Чырта болушалмадым
Ала айтханнга бой бериб,
Къысылыб да къалалмадым.
Огъай, байладан къоркъмам —
Семенледен эс ташламам —
Хыртлаууму къоялмам!

Патчахлыкъны кючюнден

Патчахлыкъны мыргазакълары
Мени урдула, тюйдюле,
Къолуму, бутуму байлаб
Поездге атыб ийдиле.
Ёмюрде минмеген эдим да темир арбагъа —
Сейир кёрюндю
Кавказдан айырылыб тебрегенимде,
Ызыма бир бек термилдим,
Уллу Сибирни кенг тюзлерине
Алыб барыб атдыла...
Бойнума уа анда
Темир къадаманы салдыла,
Ой, кёб кере джуртума тавсыкъ болуб
джыладым,
Сууукъ, ач да болуб, къыиналдым,
Алай а анда да бар эдиле:
Артыгъы бла азаб сынагъанла,
Бизни джукъгъа да саиамазча адамла.

* * *

Сибирь бла Салавка,
Салавка бла Сибирь,
Сибирь Салавкадан джууукъду,
Джай да эки айны джайда болад ансы,
Къалгъаны къышды, сууукъду,
Мени джауум келсин быллай Салавкагъа,
Итлени джегелле чанагъа.

* * *

Эресейни кенг этеклерин,
Узакъ эм сууукъ Сибирлерин.
Емюрге бузлауукъ джерлерин,
Ач, джалангач болуб сынагъанма.
Джуртуму излеб джылагъанма
Алай а этерге мадар джокъ.
Терсликни чекмей амал джокъ.
Къолдан келе тургъан такъал джокъ,
Абызыраб бек ачысам да,
Ишлеб, этиб арысам да,
Сууукъ сингиб аурусам да,
Джуртум кетмей эди эсимден.
Кеси аллыма сёлеше эдим,
Алджамайын джангыз сёзюмден,
Тавсыкълаб турдум ёз тилими,
Туууб ёсгеи таулу элими,
Хар кёкенин, ташын, джерими.
Туугъан джуртунг хар заманда
Керекди унутулмазгъа.
Къайда узакъда ким болса да
Аппагъа къартлыкъ джетгенди.
Сынагъанын осият этеди.
Ол Аппаны аманат сёзюдю.

* * *

Джер тюбюнде кёмюр къаздым,
Бу ишлени джюрегиме джаздым,
Юйдеги, юй да, ой, заманында къурайлмадым,
Патчахлыкъны кючюнден
Саулугъумдан айырылдым.

* * *

Бичен этиб, гебен къаламадым,
Атама джумушха джарамадым.
Патчахлыкъ джашаууму терсейтди,
Кёб кере сюрюб тюрге элтди,
Алай бла да джашаргъа къоймады,
Бай къауум мени бла кёб ойнады,

Ызымдаи айландыла тюшгенлей,
Стауатымдан а эрек этгенлей,
Емюрюю къачханлай ашырдым,
Кёб кере инджюуюю джашырдым.
Багъалы эгечиме айтмадым,
Джанын къыйнамай талай кере къойдум.

* * *

Джалыныб, джалбарыб кёрдюле,
Байла мени бла келишмедиле.
Мал, рысхы берейик дедиле.
Тегаран джаб ауузунгу, Аппа,
Бизге салма, этме хата.
Сёзлеринги джити айта,
Заран боласа дедиле.
Алай а мен да унамадым.
Ала айтханнга бармадым.
Айры бола арабыз
Даулаш эте барабыз¹.

* * *

Ауузум бла кёб джерде къан салдым,
Тарх деб шок атмагъанлай дерт алдым,
Байла да мени ашай эдиле,
Мен да аланы ашай эдим.

* * *

Джаным джангыз — къарнашым джокъ,
Эгечим джангыз — эгечи джокъ.
Ким этер къарнашлыкъ меннге?
Ким этер эгечлик Джулдузгъа?
Къарнашлыкъ этер Хамзат!

¹ Байла Аппаны ортагъа алыб, аямай кюрешгендиле: «Мал, мюлк берейик, не айтханынги этейик, тегаран ауузунгу тый, джалчыларыбызны бузгъан этесе, ала айтханыбызны этмейдиле. Заран болма бизге», — деб. Алай а Аппа: «Меннге байлыкъ керек тюддю, мен тюзлюкню излейме хар инсаннга да, малгъа, рысхыгъа уа сатылмайма!» — деб къойгъанды.

Батырбек этер кюеулюк,
Эгечимден туугъанла мени
Бек сиедиле, толтурлукъдула
Барысыны орнун да!

* * *

Эй, кёб айландым, кёб джюрюдюм
Джашлагъа да джаш болуб.
Кюлюуде да, джырлауда да
Аладан эсе баш болуб.
Бери айланыб къарт болуб.
Тенг болуб да кёрдюле къартлагъа.
Энди уа барын да бошаб, къалдым
Къынгыр, тартыб тамам аргха.
Алай а ёлгюнчюнаге дери
Эй баш энишге къарамам.
Къартлыкъ джетди, бюкдю деб.
Хомух болуб чыртда къалалмам.
Турлукъма бурунча сагъайыб.
Башымы ёрге ёхтем тутуб.
Къарт болсам да джаш кибик джити,
Самаркъауларымы айтыб¹.

* * *

Кёб болгъанма къууанчла бла тойлада,
Талай, талай къатышханма оюнлагъа.
Къызы, джашны, къарт болсам да, суйгенме.
Ишленмекликге суйюб юретгенме.
Ала мени учуз кёрмегендиле.
Таза иннетими билгендиле.
Алай а мен кёблеге къанлы болдум.
Кесимча мискинлеге баллы болдум.
Ёмюрюм ётдю джарлыны джакълай.
Ит къауумдан онгсузланы сакълай.
Эй, эй! Дуния! Не этейим, айт.
Ой! Ой Джашаум, ызынга бир къайт.

¹ Аппа бу сёзлерин ёлюрюню аллы бла, кёб къалмай, айт-ханды.

«АТ БЕЛИНДЕ КЕБ АЙЛАНДЫМ...»

Джолоучулукъда

Езенни энишге келе турганлай,
Ачауну юдегиси аллыма чыкъдыла,
Къоймалла да юйге чакъырдыла,
Къатхан гырджынчыкъны аллыма салдыла,
Ариу айта, тегерегимден алдыла,
Сора эслетмей башлыгъымы чохун кесдиле,
Урдула да тобукъ башымы тешдиле,
Аладан къачыб, Тукъуш-Хаджиге къонакъгъа
бардым,
Мен къошха киргенлей, ол гырджынларын
мурджар тюбюне джашырды..
Джарлы Зулкъайгъа баргъанымда уа,
Къонакъгъа кёрюб, адебли, намыслы ашырды.

Бай къошда

Малы кёбню — шайтаны кёб,
Байны къошунда джашаялмайма,
Келген къонакъгъа къотур эчки кеселле,
Мен а эчки эт ашаялмайма.

* * *

Сары атны ач этмегиз,
Кесими ач этигиз,
Аппагъа аш-суу бермегиз
Алашагъа уа беригиз;
Олду меннге къанат берген,
Узакъ джолну къысха этген.

Къарачай арбаз: чепкен согъа тургъан тиширыу. XIX ёмюр.

* * *

Кирсиз джигер малчыны
Стауатындан танийса;
Къаш-баш тешсе, къонакъ болуб
Келсенг танийса.

* * *

Кёб къонакъбай, натар сынадым,
Уяла, тартына къыйналдым.
Кесинги стауатынг болмаса,
Санынг эркин тынчаймаса,
Сары ат ашдан тоймаса —
Энди айланганны къояйым.
Мыхал элде тохтайым,
Алай а чыдаялырмамы,
Элни, тийрени къыдырмай?

Къоркъуб, къой сойдула...

Къой сойдула бир бай къошда,
«Аппа аман бла джыр этер да!» — деб, къоркъуб...
Келди къонакъгъа дагъыда бай Шошта,
Сора къойдула Аппаны унутуб, байгъа джортушуб...
Аппа джырын этди, кишиден да къоркъмай,
Тамбласында байла муну чырт огъурамай,
Бурунлары салынды, къалмадыла сокъуранмай!
Аппа да алагъа огъартын къарады, турсунмай!

Сыртлада айландым

Сырт-сыртны аулаб айландым,
Бир игилик да кёрмедим.
Кёб къыйынлыкъ да сынадым,
Бир ууахтым джетиб да ёлмейин...

Сары аджир тюбюмде,
Кёк бугъам — аежде,
Кеч болса, къошда къалама,
Сёзюм, чамым бла бир палах алама...

Бир кече къалгъанма Къайтукъну къошунда,
Сыйланыр умутум къалгъанды бошуна:
Къайтукъ тели джети джол айырылгъанпы сакълайды,
Джолоучуну тоноу этиб, таякълайды...

Кече арада къошуна келиб кирди,
Кеси уа ит бла бирди!
Джукълаб тургъанлайыма табанны бергенди,
Мени тыбыр ташха чёргенди...

Ачыуум келди мен телни да,
Ойнатдым баш джанына къамчини,
Кёрдюм мен да бир алчю-чёлчюню!..
Эшитиб даурну, чабышдыла къарнашлары Алчюню...

Атыма миниб, къачдым, ай батхынчы,
Бугъаны да къойдум алайда.
Танг атханлай, къошчу тенглерим джетдиле,
Къайтукъну сопалаб, бугъамы да алыб келдиле.

Къонакълыкъда

Барама деб Ханукъагъа къонакългъа,
Башым къала эди джомакългъа.
Кечеден къалгъан сууукъ гардошланы
къабдырдыла,
Кечесинде эшикге къысха-къысха чабдырдыла.
Эртденинде кесими миндирдиле бир къадыр пилге,
Къарнымы юретдиле бир къуджур тилге.

Аслан-Хаджича болугъуз

Аслан-Хаджича болугъуз;
Къонакълны къошха къоюгъуз,
Ашатыгъыз, ичиригиз —
Хатерин кёрюгюз,
Чотчалары мухолсуз
Къонакълны аладыла.
Ашлауну толтуруб, аллына хант саладыла —
Къонакъ аллахны къонагълды.

* * *

Туугъан-Хаджини
Къотур кеседи,
Къызгъанчдан ёледи:
Къошунда берекет
Джокълду, бир тилкем эт.
Гырджын джокълду ашлауда,
Къыйынды бу джашауда.
Атымы сойдурдула,
Тюрсюнюн буздула.
Ургъанча башыма,
Салдыла къашыма.

Къая башында

(Ч а м)

Къая Башында Биджилада
Уллу къаууанч барады.

Хукеланы Эсли бирча,
Къолундан келгенича
Хар келгени сыйлайды
Мен да болдум бу тойда,
Аямайын ойнадым.
Тепседим эм джырладым,
Къызны, джашны талайын
Той халиге юретдим.
Биджиланы джырларын да:
«Биджи, Биджи, Биджитген,
Ит терини джибитген.
Къойларын бауда чиритген».
Биджи, Биджи!
Къуйругъунг джюджю,—
Деб былай джырладым.

Къызыл Къалада Къулакъсызланы Дорбунлада

Къызыл Къалада
Къулакъсызланы Дорбунлада
Чотчаланы Джумушну къошунда
Къонакъ болдум, кече къалдым.
Кёзлерин, башларын тешдиле,
Тамам адам кирик кёрдюле.
Кетерге тебрегенимде,
Атымы келтиргенлеринде:
Сыланьб-сыйпалыб; къарны токъ —
Па-па-па! Къуйругъу биченден толуб.
Была, сейир адамла,
Керти ашхы къаралла.

* * *

Эсирик аджир,
Эмилик аджир,
Тойгъан аджир,
Асылынг барды,
Басымынг барды.
Тарлау биченни
Аямай бердим.
Къутургъанса, билдим,
Этгенинги кёрдюм
Джылы ат орун,

Джумушакъ мурджар,
Тынгылы болдум —
Сени бѣгек этген,
Аппаны джыкъ деген.
Тыйдынг джолумдан,
Бошадынг кѣолумдан.
Береме дедим да
Чокъуракъ суу бла аш,
Тийди кѣолума таш
Суугъа эслеб элгирме,
Аш ѓлчелеб берирме.
Къасым болушур,
Мине да турур.
Пыр-чырх этдириб,
Багъыб атымы.
Аны эсгермей, бузду хатымы.

* * *

Чычхан джыйгъан чѣртлеуюк мижеге табдым,
Къуюб башлыкъ чунгуруму толтурдум:
Сабийлеге саугъагъа алыб бардым,
Ташкѣпюрде кѣонакъ болуб олтурдум,
Гырджын орнуна кѣургъакъ ташкѣпюрчюле
Къабны саддыла, ючкюл туураб, табакъгъа;
Къан джаугъа эди Ташкѣпюр къабакъгъа —
Башлыгъымы окъа чохун кесдиле,
Тобугъуму башын къара кѣсеу этдиле.

Боран кюн сыртлада

Аджирим кишнеди, аш излеб,
Бугъам гюрюлдеди ышыкъ излеб.
Кесим да тентиреб, боранда-гыланда,
Аджашыб, кириб кете эдим Къубураннга.
«Эй, Аппа! Халкъ бичен чалгъан заманда,
Сен орамланы чалгъанса...
Биринчи боран джетгенлей огъуна,
Не барамтагъа къалгъанса!..»
Къонуш изледим биягъы мен.
Арабий, кѣонакъбай болмазмы эди Сюлемен?
Кѣчюб, кетиб тура эди Сюлемен,

Энди бир танымагъан къошка киреме..
Барсанг — аллайгъа бар:
Сабий къалабалыкъ, дауур!..
Ашай тура элле бир бишгекленген бауур.
Ашатдыла меннге да. Тийди меннге ол бек ауур..

Аджирим кишнеди, бугъам гюрюлдеди,
Этдиле кече тынчылыкъсыз.
Бир мау, бири да шау деб сабийле,
Бары бирча, ишленмеген, къылыкъсыз!..

* * *

Мен келгенме
Кукуруз къабакъгъа къонакъгъа,
Эм артыгъыз джыйылыб къалсын.
Джангыз нартых сабахха,
Кукуруз къабакъны къыйрындан кириб
башласанг,
Эм къыйырында сылхыр Теммот,
Аны ары джанында къутсуз Джаммот,
Аны ары джанында гурнош Сохтар,
Аны ары джанында джайракъ Сарыйбий,
Аны ары джанында джарлы Алибий,
Аны ары джанында тели Матай,
Кесини атын адамлагъа атай.

Кече былайда къалалмадым

Тебердиде эл юйню къатында
Турдум салыныб,
Киши да джууукъ бол демеди;
Кимни юйюне барлыкъ эдим,
Къорча болуб, джалыныб?

Тебердичиле аш орнуна
Сёз бердиле,
Айлана келген калак
Итча кёрдюле.
Сёз бла толтурдула аш орнуму.
Баш энишге кёргюздюле
Тюз джолуму.

Теберди ёзен быйыл
Чалынмады;
Атыма мулхар кесек
Табылмады.

Кече былайда къалалмадым,
Кёб сюелиб туралмадым.
Айтханларына кёор болдум,
Секириб миниб атыма.
Кёргюзгенлерича баш энишге
Джёнедим мен джолума.

* * *

Шайтанланы Аппа келеди дейдиле,
Ауузу таш джара, от чагъа;
Дыганчыгъа да кёлтюралмай, адаргы чаба.
Чаба-джорта Джанбаш Пачагъа келдим.
«Ачма, бир джукъ ашат», — дедим.
Бир нардыуну төрт этиб салды аллыма мурджаргъа,
Бир чёмюч чайкъамды берди ызындан уртларгъа.

* * *

Джёгетейчиле басынгандыла,
Бал чибинлеча, сабахха.
Бардым салыб Ташкёпюр къабакъгъа,
Хошкелди айтыб къонакъ этдиле:
Биягъы къабланы бердиле.
Ашатыб сыйладыла, джатдырдыла;
Кечесинде къысха-къысха
Эшик аллына чабдырдыла.

* * *

Схауатчыла къуу сёз бла
Хатеринги кёрелле,
Тебердичиле аш орнуна
Къургъакъ сёзю берелле,
Марачылагъа уа бар —
Зылды гардошланы ашарса,
Елмей-къалмай джашарса.

Думп болуб къачдым

Къумушчула къанджыгъамда азыгъымы къабдыла,
Кесиме сюеклерин атдыла,
Атымы мулхаргъа такъдыла,
Чалман нарда инджитиб, мурджарсыз джатдырдыла;
Аман бла чыкъдым тангига,
Кёзюу бурулуб эки къабыргъама.

Тангны огъары джаны белги бергинчи,
Атыма миниб, думп болуб къачдым.

* * *

Джаныбекланы Къаншау атымы такъды
Алыб барыб халджар баугъа.
Тенглерим бла бошлады
Тары как бла сары джаугъа.
Ашарыкъны юсюнден сёлешгени
Кесиме бедишге санайма.
Алай а аны юсю бла
Кёбню сырын джырлайма;
Кёб айланыб, кёбню кёрдюм.

Бозаны ичсинле

Гызмар гюрюлдеукчо!
Бозаны ичсинле,
Чиритмей, халкъгъа чачсанг а!
Къаты къысыб турмай,
Бир да къуруса да,
Бир къолунгу ачсанг а!

* * *

Джырыкъланы къышлыкъда
Келдим кюз къошларына:
Джау гыбыт къолларында,
Тура эдиле чайкъай.
Мени кёрюб, чабышдыла,
Джау гыбытны джашырдыла.

Чайкыагъан айран беригиз,
Дедим суусабха;
Башларын кьойдум палахха,
Былану самаркыау этдим:
Былай айтыб кетдим:
«Къартны суусаб ичириб ашырдыгъыз,
Гыбытны мурджаргъа джашырдыгъыз».
Хахай, Анна кел кьошха,
Джыр этме да сен бошха! —
Дедиле, алай а чыдамадым.

* * *

Къара эмгек неди десегиз:
Нануу кызы бет джуумай,
Хымиллерин уумай
Гырджын салды аллыма.

Уялыб къабдым да,
Бери чабыгъыз:
Тыгъылгъанды — о хахай! —
Тамагъыма!

* * *

Туугъан аш салдырды ашлаугъа,
Берекет джокъ эди анда;
Къолай кёрмедим ашаргъа.
Ары-бериге бир-эки узалдыкъ,
Сюеклени кемириб кюрешдик —
Къысхача, мулхаргъа джубандыкъ.

* * *

Алисаны келини меннге,
Тартма бер дегенимде — берди;
Тыбына бла хатерими кёрдю.

Кёнчегиме сууурдум аны;
Белими кичитиб, къотур этиб
Бир беж кыйнады джанымы.

Къонакъ болдум Къашхагъа

Къонакъ болдум Къашхагъа,
Къонакъны адам киби кёрмейди,
Бир иардыу, аякъ шорпа бермейди
Келсе биреу къошуна;
Гызмар демейдиле бошуна —
Ол гырджынланы санайды,
Гоппан суусабны къызгъанады,
Керти бармыды къашхасы?
Къызгъанчлыгъы — халкъдан башхасы.

* * *

Шегерен чурукълача джырылдайдыла
Гилястанны чабырлары.
Къулакъ артына джетедиле
Аны сары мыйыкълары.

* * *

Бу сохта бла джёрмени
«Уста» адам этгенди.
Тишлерими бири бирине тиредим,
Билеб, аямай сермедим.
Алай а кёб хайыр алалмадым,
Джыртмай да къоялмадым,

Ауузум толу юч къабдым,
Андан а не табдым?
Ичегилерим джырладыла —
Хоншуларым тынгыладыла.

* * *

Наны аллыма аш салды,
Ууакъ тилкемли бышлакъ салды.
Бир стакан шайгъа ол да джетмеди,
Тамагъыма тирелди да энмеди.

* * *

Этни ууакъ тилкемлеге тилди,
Отха эки нардуу кѣмдю.
Муну бла кимни тойдурлукъду?
Эки нардуу кимге асыу боллукъду?
Къараб туруб бу гызмаргъа,
Секириб миниб атыма,
Джѣнедим, кетдим джолума.

Иги болады

Бир да бек чырайлычыкъ,
Къызылууурт ариучукъ,
Сюйюмлю аламатчыкъ,
Тамам къызыл алмачыкъ —
Сѣзю, башы аммачыкъ.

Бети чыммакъчыкъ — акъчыкъ.
Иги балады сейирлик,
Атасына керекди
Керти ашхы кюеулюк.

Дарий джаялмам джолунга

Генджалий къызы, сибирирме
Атымы къуйругъу бла джолунгу,
Дарий джаялмам джолунга,
Алтын бууунлукъ бла
Джасаялмам бууунунгу,
Джарыкъ кюнашхы бла
Тутарма къолунгу.

Огъары Марада

Огъары Марада, Тѣбен талада
Гардош салгъанма чегет арада,
Ой Мара гардош бир бек чачылад,
Сюйгени болгъан кече къачырад.
Ой Мара гардош татлы болады,
Сюйгени болгъан атлы болады.

* * *

О Чотра, кел, джаным, кюеу
Джёнгерге барайыкъ.
Ат оюн этдириб, хайда
Къол керекле алайыкъ.

* * *

Ырхы къобуб келди да,
Дуппурланы тюзетди.
Хыртды, мыртды къоймады,
Къынгырланы думп этди.
Таш агъач да кюрешдиле,
Сууну аллын тьялмай.
Бу ырхы уа къобханды,
Тенгсиз ишге чыдамай.
Джер джюзю сыйдамланды.
Джангы сабан сюрюлдю.
Ырхы кирни джуудура,
Ма — къара джер кёгерди.

* * *

Акъылы болмагъаннга, кюрешсенг да,
Юретиб акъыл алдырмазса.
Тёгерек ташны джонмай чырта
Хунагъа джарашдыралмазса.
Биреуде акъыл бар да, орну джокъ.
Биреуде уа — орну бар да, акъыл джокъ¹.

* * *

Хыйны-халмеш синггенди да,
Ойнаталмайма санымы.
Дарман-дууа джарамайды да,
Бир бек къыйнайды джанымы.

¹ Бу сёзлени Аппа бир тойда ишленмекликлери болмагъан тойчу джашлагъа сиддегенди. Аланы, уялтыб, тойдан къачарча этгенди.

Чам этиб бир сант сатюге,
Башымы кьойдум азабха,
Джаныбеклагъа келин бол деб,
Нек кьозгъадым сиркебашха.
Юйлерине барыб джашадым,
Атасы афенди кёре эдим.
Башымы сант этерин,
Алгъаракъдан билмедим,
Кёб хыйныларын ашадым,
Аман бла джашадым.
Ат кишенледим суу бойнуна.
Кириб джатмадым кьойнуна.
Дагъыда сеникид дедиле.
Сёзде юйлю этиб бердиле.
Саным ауур болду.
Ишим дауур болду.
Хыйным дарман болду.
Башым армау болду.
Муратым таш болду.
Умутум тас болду.
Хыйны ашагъанымы джашырдым.
Кёб джашаууму зыгаф ашырдым.

* * *

Сен джаш болуб, да мен къарт болуб,
Ой экибиз къалай келишдик.
Учкулан къыллы къалмайын биз,
Бютеу халкъгъа болдукъ бешишлик.

* * *

Къатапа чепкен бир ариу джарашады,
Ах сени субай санынга.
Ах къурман болайым, мени нанычгъым,
Джиннге ушагъан джавынга.

Хора атча сурахай битишинг, бала,
Кёзлени бир бек къаратад.
Алмалача кёзлеринг, узун кирпичлеринг,
Джюрекни бир бек таралтад.

Ныгышлада да хапарла айтадыла
Ариулугъунгу юсюнден.
Джюрегими алыб сениге берирем ой,
Къыйналмай алыб ичимден.

Стампул тауукъчукъ бир сейир джюйюлдейди,
Сюйюб тынгыла джырыма.
Аякъ тюбюне кюйюз джаярыкъма ой, ой,
Къаншауну лаудан кызына.

Кел экибиз да табджаннга олтуруб ой,
Ушакъ этейик джанаша.
Мындан ары разы эт, гоккакёз бала,
Джюрек джаууму ал, аша¹.

* * *

Ерге, энишге чабдым,
Сохан бла туз къабдым,
Джюрегими басдым.

* * *

Итле, джаным, нек дауурсунасыз?
Кимлелле сизни къоймагъан?
Къайсыгъызды, марджа, айтчыгъыз,
Ашаб ашдан чыртда тоймагъан.
Сизге азыгъымдан берейим.
Келишейик, шохлача кёрейим².

¹ Бу сёзлени Аппа бир джууукъ джетген джашны сюйгени-
не этген ийнарын эниклеб, башхартыб айтханды.

² Бу сёзле бла Аппа Хуке улу Окъубну итлерине тюбегенди,
кесин танытханды.

Чам этиб бир сант сатюге,
Башымы кьойдум азабха,
Джаныбеклагъа келин бол деб,
Нек кьозгъадым сиркебашха.
Юйлерине барыб джашадым,
Атасы афенди кёре эдим.
Башымы сант этерин,
Алгъаракъдан билмедим,
Кёб хыйныларын ашадым,
Аман бла джашадым.
Ат кишенледим суу бойнуна.
Кириб джатмадым кьойнуна.
Дагъыда сеникид дедиле.
Сёзде юйлю этиб бердиле.
Саным ауур болду.
Ишим дауур болду.
Хыйным дарман болду.
Башым армау болду.
Муратым таш болду.
Умутум тас болду.
Хыйны ашагъанымы джашырдым.
Кёб джашаууму зыраф ашырдым.

* * *

Сен джаш болуб, да мен кьарт болуб,
Ой экибиз кьалай келишдик.
Учкулан кьыллы кьалмайын биз,
Бютеу халкыгъа болдукъ бедишлик.

* * *

Къатапа чепкен бир ариу джарашады,
Ах сени субай саынга.
Ах кьурман болайым, мени нанычыгъым,
Джиннге ушагъан джанынга.

Хора атча сурахай битишинг, бала,
Кёзлени бир бек кьаратад.
Алмалача кёзлеринг, узун кирпичлеринг,
Джюрекни бир бек таралтад.

Ныгышлада да хапарла айтадыла
Ариулугъунгу юсюнден.
Джюрегими алыб сениге берирем ой,
Къыйналмай алыб ичимден.

Стампул тауукъчукъ бир сейир джюйюлдейди,
Сюйюб тынгыла джырыма.
Аякъ тюбюне кюйюз джаярыкъма ой, ой,
Къаншауну лаудан кызына.

Кел экибиз да табджаннга олтуруб ой,
Ушакъ этейик джанаша.
Мындан ары разы эт, гоккакёз бала,
Джюрек джаууму ал, аша¹.

* * *

Ерге, энишге чабдым,
Сохан бла туз къабдым,
Джюрегими басдым.

* * *

Итле, джаным, нек дауурсунасыз?
Кимледле сизни къоймагъан?
Къайсыгъызды, марджа, айтчыгъыз,
Ашаб ашдан чыртда тоймагъан.
Сизге азыгъымдан берейим.
Келишейик, шохлача кёрейим².

¹ Бу сёзлени Аппа бир джууукъ джетген джашны сюйгени-
не этген ийнарын эниклеб, башхартыб айтханды.

² Бу сёзле бла Аппа Хуке улу Окъубну итлерине тюбегенди,
кесин танытханды.

* * *

Андан-мындан,
Къошдан-къолдан,
Келеди джолда,
Наным, джаным,
Эм багъалым.
Тансыкъ болдум.
Кёрмей къалдым,
Кёб заманны,
Бу аманны.
Аман туююл.
Бек аламат.
Бек таралад
Джюрек анга
Хар заманда.
Наным Таудан,
Ычхын джаудан.
Сау келгни сен
Терк къолума,
Тюбеб къалыб
Тюз джолумда.
Тез тюш къолгъа,
Кетдик, марджа,
Емюр джолгъа:
Киши заран
Бизге болмай,
Заран этген
Чыртда онгмай.
Биз саламат,
Бек аламат,
Джашау джолгъа.
Джазыу буйрукъ
Этсин бизге,
Джашаб бирге
Биз къалайыкъ¹.

* * *

«Иши болмагъан намаз этеди.
Ашы болмагъан ораза тутады».

¹ Бу сёзлени Аппа бир эгечини скойгенине этген ийнарыи эниклеб, башхартыб айтханды.

Мен да джумушум болмагъандан
Чюйре джюрюшлю джолгъа атладым —
Бир джолуму айланыб къатладым.
Артыкъ-артыкъ тири атладым.
Ызыма чуку бастагъа къайтдым.
Джугуру къарда тайыб атладым.
Мен тюнкеми хынчай тауусдум.
Абыныб, дугъур мангылайыма,
Джыгъылыб уруб, чыгъардым догъура.
Сылгъыч санларыма зырнай тартдырдым.
Джолум болмай доюнсузлай къалдым.

* * *

Джапхакъсыз, сёз ангыла,
Айтханыма тынгыла,
Бюгече сизде къаллыкъма,
Атым — сизге аманат.
Сюйсегиз, бар этигиз,
Сюймесегиз, джокъ этигиз,
Сюйсегиз, токъ этигиз.
Эртден эртде турлукъма,
Схауатха барлыкъма.
Ибрахимлада къаллыкъма —
Хапарымы айтырыкъма.
Тынчлыкъларын сорлукъма.
Джай да эримейди Бурмамутну бузлары,
Тойчу болалла Схауатны къызлары.
Ариуланы кёрлюкме.
Мен ала бла тепсерикме,
Деб Аппа муну бла бошайды,
Элден элге бара джашайды.

* * *

Джаламиш, тилкемлени
Джёнлю туура шорпагъа.
Туурама да къалджагъа.
Сен къымылда бир кесек,
Аллы-гёллю этме да,
Ашыгъама джолума.

Мен узакъгъа барлыкъма,
Азыкъ сал артмакълагъа.
Акъ Къалада джартмагъа
Барайыкъ да тилейик.
Этерин бир кёрейик.
Нюзюрюн бир билейик.
Улху берсек — тыярбыз.
Къан ауузун джууарбыз¹.

* * *

О дуня манга тарды да,
Анда бир сурахай барды да,
Джашауумда насыб ачарыкъ.
О къара булутну чачарыкъ.
Ариуну о къайдан эследим.
Наныкъ татлыны къайдан кёрдюм,
Къутсуз джашауума саугъагъа.
Кетди бёгек, ётгюр ауугъум.
Джетишгенди мени джылларым.

* * *

Бёркюм мени башымда,
Оноууму бермезме.
Сары ат бла кишини
Мен хатерин кёрмезме.
Юйдеги этер заман
Энди менден кетгенди.
Ой ким неми биледи,
Саулукъ менде джетмейди.
Бийлик оноу этгенди.
Юй-юйдеги болургъа.
Бу зат бла къыйнадыла,
Излеб мени къозгъаргъа.

¹ Тамчы сыртында къошла джер амалтын бирбирлери бла туююшуб, ишлери тереге Акъ Къалагъа туюшгенди. Э. С. бла Б. И. болгъандыла дауур башчыла. Аппаны алайда таныш-татах адамы болгъаны ючюн дауурну джукълатырыкъ болгъанды. Ол себеден ары джол чыккъанды Аппагъа.

Сюе эдим элча болургъа.
Тюзелмеди умут толургъа,
Бу джашау. Кёбге кирдим.
Шайтан арбагъа миндим¹.

* * *

Белинг тикгич кибик,
Саурунг дюккюч кибик,
Бетчигинг джылтырай,
Кёкюрегинг къалтырай.
Туфлилеринг джылтырай,
Эринлеринг къымылдай.
Суусаб бердинг ичерге.
Джарармыса келинге?
Орта келин болурмуса?
Эр тегерегине айланырса.
Ортадан баш болмазса.
Аякъгъа да къалмазса.
Бурмады чачынг, бухарча.
Кетдим джолума учханча.
Джемджемил чыпчыкъгъа
Тенг этиб, алай атаргъа
Сени суюдюм.
Сау къал, кетдим.

* * *

Къартны сакъалындан
Тюгюн джыртханла,
Атын къыстаб ийгенле,
Берген ашларын зор кёргенле.
Чырмау болдугъуз джолума,
Заран болдугъуз къууанчыма.
Артдан а биз келишдик,
Бир-бирибизни билишдик.
Чам этиб кюлюшдюк.
Аны бла джолгъа кетдик.

¹ Айтхан адам айтханнга кёре, «Аппа, нек юйдегили болмайса?» — деб, хар ким джюрек джарасын къозгъаб, кёб кю-решгендиле. Ол да хар адамгъа бирер тюрлю джууаб бергенди.

* * *

Бийкѣны ашагъан ашымы
Мени бурнумдан чыгъардыла.
Къайсы антсызлары такъдыла
Эски къалай челекни
Сары атны къуйругъуна.
Къарт ат кетди тѣрткюллеб.
Тамада сѣлешди тебиб.
Джашла сыркыулукъ этдиле.
Атны сюрюб кетдиле.
Алаша мырдыгъа тыгъылды,
Таза арыб джыгъылды —
Келтирдиле ат джер салыб.
Айталгъанымы айтдым.
Дагъыда айланыб келишдик.
Бир-бирибизни билишдик.
Чам этиб кюлюшдюк.
Аны бла джолгъа кетдик¹.

* * *

Ой, Добайым, Добайым!
Барысындан къолайым.
Хатерими кѣресе,
Сютбашычыкъ бересе.
Шапалыкѣны этесе.
Кѣллерине джетесе.
Бичен къошда шапалыкъ,
Олду бек айырмалыкъ.
Чалкъычыгъа кюч берген,
Шапады бичен ишлетген.
Узун болсун ёмюрюнг,
Къууанч болсун кѣрюрюнг.
Ой, Добайым, Добайым!
Барысындан къолайым².

¹ Аппаны кете тебрегенин билиб, сыркыу джашла башында айтылгъаныча этиб ойнагъандыла, ол да аланы «къыздыргъанды». Бек аман сѣзле да айтханды. Джыйын тамада кечмеклик тилегенди джашла ючюн.

² Айбазланы Добай Ючкекен ёзенде джалпакъда 12 адамы болгъан чалкъычы джыйыннга шапалыкъ этгенди. Джаш адам туура ишлеб, кеси да тири къымылдагъаны бла чалкъычыланы кѣллерине джетиб тургъанды...

* * *

Бир сангла-гунтла
Уста тюлдоле хантха.
Умачлы биямукъ этедиле.
Тепсиге дженгил келтиредиле.
Къуйдула чолшу бла аякъгъа.
Тынчды чайваргъа джаякъгъа.
Гырджын джскъду ашлауда.
Тюзелгендиле джашаугъа.
Къонакъны аша деб къыйнайла.
Чайкъундур бла сыйлайла.
Биямукъну ичелмейме.
Умачлары чийлик этелле.
Бу байдан да ичим чириди.

* * *

Чилле аркъан атарыкъма
Тауладан аугъан тарпаннга.
«Джибек» чачлы къызны суйгенме,
Джарлы джаныма хатагъа.
Тарпан тюлдо, бурул байталды
Хора атланы тазасы.
Тамам боранча учады
Бурул джылкъыны анасы.
Огъурсуз буруллу,
Сурахай бурулла,
Залим, джигер бурулла,
Тау атланы башлары.
Айбат ариула боладыла,
Схауатны къызлары.

* * *

Къысхады сени кийминг,
Ой, джокъду сени суйюмонг.
Кимге берейим а сени?
Хадижат, эгечим, бир айт.

Ох, энди къалай этейим?
Ах, кийим кие билмейсе.
Джашны уа сие билмейсе.
Ах сеннге къалай этейим?¹

* * *

Уй гяуур, элек тешгич,
Нек минигеисе атыма?
Ой сени атанга голия,
Кишини миндирмем деб
Тура эдим да, ёлтюрдюнг антыма.

* * *

Инакълайма, къучакълайма
Сюйген сары атымы.
Быллай пайда кёрмегенме
Рысхысындан атамы.

Тойда кёрюнмейдиле Джанариуну ызлары...

Чолпан джулдуз жарыкълай
Мутхуз болмай батады.
Нюрден толу бир бала
Къара джерде джатады.
Ол ариу къыз ёлгенли
Кёбле къара киелле.
Аны суйген тенглери
Кюйюб-бишиб ёлелле,
Энди сууда ойнамайд,
Къара кёлню къундузу.
Кёкде чыртда жарымайд
Джанариуну джулдузу.
Джыллыкъ бушуу этелле
Учуланны кызылары.

¹ Кесине джууукъ джетген бир къыз бла Аппа къозуб ойнагъан этгенди. Атасыны эгечинден туугъан болгъанды Хадижат.

Тойда кёрюнмейдиле,
Джанариуну ызлары.
Сени ючюн тенглеринг
Энди тойгъа бармайла.
Къобузчу кызыла къолгъа
Энди къобуз алмайла¹.

* * *

Турма ашадым да,
Дыр! Тамагъым кюйдю.
Кёзюне къарадым да.
Мени бир бек скойдю.
Наныу кызы Баллюу!
Джулдуз джанды джарыкъ,
Балиятха ушаб.
Туралмайма энди,
Кесим джангыз джашаб
Ариу Баллюосузлай!
Джанкъозчукъ чакъды да,
Кесине къаратды.
Джюрегиме сингиб,
Ах, кемсиз таралтды
Ариу Баллюу мени.
Алма терек чагъыб,
Арбазны джасатды.
Дугъумкёз акъбетчик
Джанымы талайды
Къаракъаш Баллият!
Наратчыкъ кёгериб,
Таза хауа беред.
Сюймей не этейим,
Тюрсюню кёрюнед
Баллюуну кёзюме.
Муну бла бошайма,
Баллюу деб джашайма.

¹ Учкуланда Джанариу деб бир ариу кыыз ёлгенди аурума-
гъанлай. Тенглерине бир да ачы тийгенди. Аны ючюн тенглери
Узакъ къара кийгендиле. Аппа да, анга бек кыйналыб, бу
кююню этгенди. Бу кююню айтхан киши Ёзденланы Хыйса ол
ёлген кюн алайда болуб асыраргъа болушханды. Джырны Аппа
ол кюнледе этгенди.

* * *

Хойт, хойт, хойт, аперим джаным,
Джаз чыкыгъан жанкыозчукъла.
Къара, къара — бу сейирлик кызыккыла
Къайдан келедиле бу тойгъа.
Джаш адамланы кыйнаргъа.
Джудузчукълача жарытдыла
Тойну-оюнну керти аламат.
Джашасыла, ойнасыла саламат.
Тюу, тюу, тюу машалла, машалла,
Дым, дым, дым, баб, баб, баб,
Къара, къара былагъа, ариулагъа,
Ос, ос, ос, деб барадыла оссагъа,
Туу, туу санларын ойнаталла,
Сейирсиндириб кьараталла.
Къууанчха келген адамланы.
Арытдыла тойда тёрт кызны,
Аланы гёбел санларын,
Талчыкълалдыла жанларын¹.

* * *

Гаккы табхан тауукчукъча,
Бабуш, бетинг кызарыб.
Сени керсем, о, ауруйма, джаным.
Эй, джюрегим кыозгъалыб.
Бармыд меннге мадарынг,
Джюрегими кыйнама.
Ойлашыб да бир къара.
Мындаи ары ойнама.
Туу санымы къуу этдинг.
Джау джюрекни эритдинг.
Борбайыма къатылдыңг,
Аманыма джетдирдинг².

¹ Биджилада Чопашлары деген атауулда бир келин келген тойда тёрт джетген кызны тойгъа жангы кыошхандыла. Ол тойда тырмашыб жангы джетген кызла бла кёб тепсегендиле, кеслери да алайын излеб тургъан кызыккыла ашхы учхандыла тойда.

² Бу накъырда сёзлени Къалай улу Бабушха — джөгетейчи кыызгъа атагъанды.

* * *

Ой салам алейкум, Хаджибий,
Не эте тураса, тынчмыса?
Дегенинде Къалай улу Аппа
«Ой алейкум салам, Аппа, джаным,
Не этериксе — элиден чыккъган
Итни бёрю ашайды», — дейдиле,
«Ашамаса да, аман бла джашайма.
Адлайынды чотум» дегенди бирси¹.

* * *

Кече къалдым бир къошда,
Джатхан эдим багушда.
Билямукъну кыызгъанды,
Ашхынымы кюзгъады.
Ач болсам да не этейим?
Тёнгшой джатдым таинга дери,
Ачлыкъ ичими кемирди.
Танг атмай къалай кетейим?
Сары ат къалды тагъылыб.
Адлына къаудан атылыб.
Бирсиледеча болмады.
Къарны ашдан тоймады.
Кесим да кёб кюрешдим
Бюрчеле, битле бла.
Этими бир бек ашалла
Ырахын этиб бошалла.
Мусхам болдум акъылымдан,
Тилим тартынды айтырымдан.
Танг атхандай дженгил турдум,
Окъсуз хозяинни урдум.
Къамчими алдым къолума,
Джёнеб кетдим джолума.

¹ Хаджибий къайынларыны ичинде джашагъанды да, ала бла да хар кюн сайын кёлкъалды бола, аны ючюн Аппагъа та-рыгъыб кёойгъанды.

* * *

Архыз суудан атладым,
Артыкъ бек да чабмадым,
Тутдум кёксюл кёгюрчюм,
Ариучукъ ариу бийче
Къалмай не кюн, не кече.
Тюшдюм аны ызындан,
Тансыпсъ алмай къалгъанма
Трам бийни кызындан.

* * *

Ой бу бичен, аламат бичен,
Сейирлик бичен, тарлау бичен,
Муну сютюн а ой ким ичер,
Касканы саууб айран ким этер?
Адамланы хайран этген
Хубий улу Ёзденбий,
Мени атыма аш салмадынг.
Кечеги къонакыгъа алмадынг.
Мени джашауум да былайды,
Къошдан къошха айланыуду.
Ауурсундугъуз бошуна,
Ашдан ёлген ач гяуур.
Къоркъдунг тиеди деб ауур.

* * *

Къабыргъада къалайла,
Джетмегеннге джалгъайла,
Къалай улу Аппадан
Багъыр улу Къасботну сайлайла.
Огъай, ол тюз тюлдю,
Аппадан иги тюлдю,
Аны джакълары айталла.

* * *

Джарлы къошлада да болдум,
Бай къошлада да болдум.

Халкыны сагъайта джюрюдум!
Джарлы кёлюн джарыкъ кёрдюм!

Байла уа харамдан ёле элле,
Бири субайлыкыгъа, бири да адаргы:
«Къошха кир, — дей элле, —
Сора бир джукъ къабдырсала,
— Махтаб, бир джукъ тиз!» — дей элле.

Бай къошда разы болуб,
Кече къалмагъанма,
Бир-бирлерини суусабларын да
Тилиме салмагъанма...

* * *

Джарлы Алибий, алынган Хаджибий,
Зукку Маштакъай, юйсюз Къанамат,
Суюмсюз Дауат,
Барынга къан джауад.

Джалчыланы арасында

Саламтонла, айрызтекле, тобукъларыгъыз ачыла...
Къуу таякъла, сыртыгъыз къамчи бла къашыла!
Ауругъан, къырылгъан да сиз, дырын болуб,
Ёмюрююз ишлейсиз, ауузугъузгъа чибин къонуб!..

Байгъа-бийге да дертигиз барды,
Къызбайсыз алкъын, басханыгъыз — тубсюз джер...
Байны уа хар кюню байрамды,
Сизни джегиб, ашагъаны харамды!

Байны малын юлешсегиз, аллах айтыб,
Сиз бек айныр эдигиз, бетигизге келбет къайтыб...
Къонакыгъасыз, аныча, джау болса,
Сёзюгюз эркин, таб чыгъар эди, джангырыб!

Байны бочхасын кёбдюресиз,
Джал дауласагъыз джибегине ётдюресиз...
Къарын джалчы болуб ёмюрююз,
Ненча таякъ кёлтюресиз!

Этеклеригиз, чыналарыгъыз джамау-армау...
Къарныгъыз ач болуб, кёзюгюз армау-армау...
Къолларыгъыз джарма, къысты...
Къачан кюн тирикди сизге — джарыкъ кюн?
Къачан джыйыллыкъдыла къан гыбыла таргъа!

Адам болурламы?

Джаякъсыз Джубурай,
Къуртаякъ Чомур,
Битли Матай,
Къыйынлы Алибий,
Хаджамыз Аслаибек,
Забит Пача,
Тешикбаш Шаухал
адам болурламы?

Джарлыны сёзю

Джарлыны сёзю бу ауукъда
Къагъытны тешиб ётмейди
Бай не табсызны чертсе да,
Тоханадан кетмейди;
Орун табады,
Джерге тюшмейди.

Темирчи

Темирчини юсю кёрюк ийис этеди,
Темирчини этеклери джел эте,
Темирчи нал эте, темир тюе,
Токъмакъчысыны юсю кюе...

Агъач уста

Къашыкъ, гошан этиучю,
Агъачны башын керкиучю,
Къолу — сыбаха, агъачдан сынджыр тизиучю,
Ёмюрю джарымагъанлай тигилиучю!..
Агъач джоннган арымаз,
Багъасына джарымаз.

* * *

Къобан суула къачда
Сай болалла,
Джазда уа бай болалла.

Эркишини къанатлары

Иги тиширыу бла иги ат
Эркишини къанатларыдыла.
Ноху маджал этмезлигин этеди,
Аты таджал Ныхыт ауушдан ётеди.
Аман тиширыуу болгъан
Къанаты сынган къаргъалайды,
Осал атха минген киши уа
Джетер джерине джеталмайды.
Джигер къатын эрге кюч береди,
Тулпар ат эрни таукел этеди.

Чыган джашау

Шатыр, шатыр, шатырла
Тизилгендиле сатыргъа,
Бары бирча сафха туруб,
Гюрбеджилени къуруб.
Отда темир къайнайды —
Чыган джашау алайды.

* * *

Ёлюм барыбызгъа да борчду;
Сен да, мен да ёллюкбюз.
Башха затдан хаварым джокъду —
Джерге уа кёмюллюкбюз.

Къызыл Къалада

Мында джарыкъ адамла джашайла,
Хой-хой-хой, къалай алапатдыла!
Мединагъа, Меккагъа ушайла
Къызыл Къаланы джерлери!

Кириуден чыкыгъан тасмача :
Сыбапхадан чыкыгъан тиккичлеча,
Айбазланы омакъ кызларыны
Ингичке, субай беллери!

* * *

Хочалары омакъла,
Хагокла, джерджаргъанла,
Кеслерин а, джезаякъла,
Аямай ёрге такыгъанла.
Чам атлары уа
Быланы шап-шупла,
Ала да адамны
Джукыгъа санамагъанла.
Къургыакъ Хочаланы
Билгенлери оюн-той,
Хаман тепсеб турмагъыз,
Болду арты! Мусса, къой!
Хочалары Зайнебни сатыб,
Къара аджирге минедиле.
Къалай сыйырыгъа билмейин,
Ёзденлары ичлеринден кюедиле.

Хочалары, «ишле, эт» десенг,
Аны чыртда суймейле.
Къургыакъ къуу сёзден башха
Хали, кылыкъ билмейле.

* * *

Джёгетей гённо берекети,
Джёгетей топуракъны кёгети —
Уллу Къарачайны кечинмеги,
Алайсыз таш юсюнде битимни ашарыкъ эди!

Орусча чакъдыра...

Хаттаны бир орус шоху, кесича айта джомакъла,
Келгенди Къобан ары джанындан къонакъгъа.
Сёлеше келиб, «Как. как?» дегенди оруслу,
— Кагым болса, кесим да ашарем! — дегенди Хатта хурносуз.

Сёлеше келиб дагыда «Тюу, чорт!» дегенди оруслу.
— Керек эсенг, сен да джорт! — дегенди биягъы.
— Тюу, дурак! — деб, орус ийнагъы,
— Сен болгъаенг чабыр къулакъ! — деб, Хатта да,
Алагъа эсин ийиб, къатыны кюйдюргенди къуймагъын...

* * *

Эки эгиз джашчыкъ,
Эки алтынкекел башчыкъ,
Джюуюлдейле арбазда,
Ата-анагъа къууанч, хурмет сала!

* * *

— Ай, аперим, джашыма:
Салды тамам къашына!
Сёз бла Дордукъну хорлагъанды,
Накъырда да, чам да мынга
орналгъанды!..

Гыртманны туталмай айланган сабийлеге

Уругъуз да джыгъыгъыз,
Тартыгъыз да кесигиз —
Джут молла бла анендиге
Бирер юлюш этигиз.

Джаш сабийге

Къайда, къайда къайдачыгъы?
Къачан тиер пайдачыгъы?
Джаз тиймесе, къач тиер,
Миллет аны бек сюер.
Иги ызын джокъласа,
Джарлы халкъгъа джараса.

Аппаны сабий эркелетгени

Ой, джашчыкъ, джашчыкъ!
Къарабашчыкъ, къарааякъчыкъ.
Бир — туюлген къашчыкъ,

Бир — ачылган къашчыкъ.
Уллучукъ болсанг, атанга дагъанчыкъ.

* * *

Тауалий таудан аугъан,
Кермахан эшек саугъан,
Чабыб тутуб тьююгюз,
Сютюн тегюб ийигиз,
Андан айран этмесин,
Моллагъа суусаб бермесин.

* * *

Къобанлагъа барсанг —
Къумгъанлары, тазлары...
Байчоралагъа барсанг —
Тойлары-харслары.

Чурумсуз кетдим

Кезибат той этдирди,
Къобуз бла харс болду.
Кёзюне къарагъанлай,
Башым къатышды,
Тубан бла чарс болду.
Тойдан, кесими эслеб,
Чурумсуз кетдим.

Ол джаш джаш тюлдю!

Къызны кёрюб къарамагъан,
Тойну эслеб таралмагъан,
Анда тепсеб чыгъалмагъан,
Ол джаш джаш тюлдю!

* * *

Къаракёзчюк,
Кукасёзчюк,
Къаракъашчыкъ,
Къутасчашчыкъ,

Ингичгебелчик,
Джарыккѣлчюк!
Айтаса ийнарла
Мени кыйнаргъа.

Къызгъа

Сыйдамбетсе, тейри, ингичгебел,
Башынг да — алтын токъмакчыкъ!
Халичигинг бузулмаса, —
Хар кимге бирча, сукъланшыкъ!

Джюрегим терк урады

Джюрегим терк урады,
Данай къызын кѣргенли.
Бушуу-бушман болгъанма,
Ол халымы билгенли.

Меккяхан

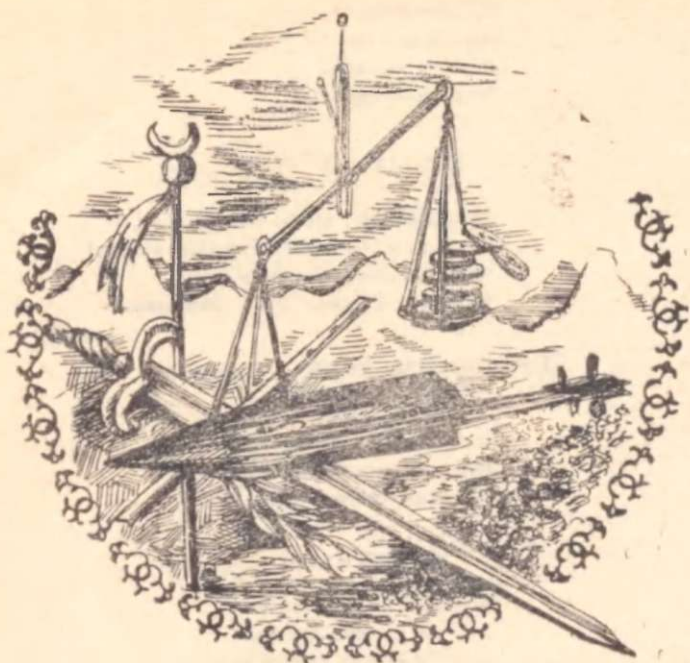
Токъланы Меккяханни
Бир да кемсиз сюеме,
Мен скойгенча сюемиди —
Алайын а билмейме.
Шотай къызына кѣбдю
Мени ариу джырларым.
Билген, ойнай-айта тур —
Ой олду аманатым.

Данай къызы

Данай къызы тебмеген,
Тебсе уа — темир юзген,
Чырт да артыкъ сѣлешмез;
Кюрешмесенг — кюрешмез.
Акъылдан а ол толуду,
Эркишича болумлуду.

* * *

Джюзджынакай, кимле кыймайдыла?
Сени бла нек кюрешедиле?
Биз сени кыйнамазбыз,
Тынчлыгъынгы бузмазбыз.

«БАЙЛА МЕНИ СЮЙМЕЙДИЛЕ,
МЕН ДА АЛАНЫ КЪОЙМАЙМА...»

* * *

Джер айланыбды
Башы тьюбюне.
Бурулур кюн а,
Келир тьюбюне

* * *

Бу чамла бла кёб кере
Адамланы ичин урдургъанма —
Байланы уа кёб кере
Сюеклерин тургъузгъанма.

Нек джукъланмайды терслик?

Нек джукъланмайды терслик?
Кимди аны тюз этерик?
Къайдадыла. бар эселе,
Тюзлюк бла кертилик?

* * *

Ий аллах ючюн, бир сорайым:
Беиш адет къачан тохтарыкъды?
Джууаб бермейсиз, алай а келир заман,—
Дегенди Къалай улу Аппа аман.

* * *

Эл джыйылыугъа чакъырылсала да
Джарлыла бла джазыкъла,
Алагъа оноу сормадыла
Уллукарын базыкъла.

Апенди бла устаз

Апенди устазны хорлайды
Хыйла бла питнагъа.
Хар заманда хазырды
Кесине табы къабаргъа.
Апенди — ол энчи
Бир къауумну джаныды.
Устаз а — устаз, ол
Хар заманда халкъныкъыды.

Джалчы джекген къауумлагъа

Сизге аууз джетдирмей къалай этейим:
Такъырланы, быстырланы сикгенча,
Ары-бери атасыз,
Джалчыкъларын ашаб джашайсыз,
Тёрт санларыны хакъын бермейсиз,
Башыгъызгъа билген телилесиз!

* * *

Хырхаланы Кёккёз къошха къонакъ къоймайды,
Бёденелени Тинибек адам къыйындан тоймайды.
Буз тюбюнде къаллыкъды
Бёденелени маллары,
Ат джауурдан уллу болгъанды
Хайюккуну джаралары.

* * *

Гызмар Гагай чабырларыны
Тилимдисин сууурад,
Келген кюеу нёгерледен
Бир аякъ бозаны сыйырад...

* * *

Старшина болама дей да Хуке улу
Сакъалын тарай-тарай тауусду,
Ол умут бла дунядан ауушду.

Хурла ёзенде къарачай къош. XIX ёмюрню аягъы.

Къош нёгерле

**Тамбийланы Сога, Хабичланы Байра,
Мечире улу Хоча, Теке улу Юнус,
Мамийхан улу Кърым-Герий, Айбазланы Ходжай,
Джарыкъчыкъ улу Чомай, Хурланы Гонча,
Чотчаланы Джаша, Батдыланы Юзейир,
Деболаны Джайылгъан, Борхоз улу Абдулла,
Шибижия улу Макара, Къызылалай улу Идирис,
Элкъанланы Домакай, Тотуркъулланы Гырау
бла Шамайыл,**

**Хапчаланы Гока, Лайпанланы Мырзакъул,
Полковой командирлери Дудаланы тюксюз Къасбот,
Къызгъанчлары, къазан кырыучулары, Баракъчыкъ
улу Мырза,**

**Байрамукъланы Тырнакъ Бекир Хаджи,
Гырджын приказчиклери Къарданланы Локъман-Хаджи.
Бу къауум адам нёгер болдула,
Къышлыкъ изледиле кыш туругъа.
Джылы джер, ышыкъ джер.
Къарай тебретиле кышлыкълагъа
Аман Къолда, Джалан Къолда, Джараклыда,
Джюмертгенде, Джантуугъан Къалада,
Багъатыр Талада,
Тууарчы Орунда,**

Гюрбеджи Дорбунда,
Тешик Ташда, Чучхар Артында,
Хушту Башында —
Барысын да бир акыйл болуб, сора санладыла
Бурмамут Башын.
Мекам ишледиле.
Тууар орунлары балдыргъан къаурадан,
Къой баулары марал чѣб башындан,
Джашай турдула алайда.
Таналары къыш къызгъандан къотур болдула,
Оноулашыб, къотургъа дарман табдыла:
Нарсана петегенге къошакъ этмей,
Эртден сайын къотур таналаны джууаргъа.
Нарсанадан петеген ташычу Чыгырчыкъ улу Эза.
Тамбийланы Башчы-Хаджини джашы чабырлыкъэрин
Салим,
Юслерине туруб оноу этиучю Ачау улу Хаджи-Умар.
Былай бла Нарсананы петегенсиз эте, джазгъа чыкъдыла.
Джазгъа чыгъыб айырылгъынчы ол белек адам,
Бир-бири бла гъыр-мыр болдула,
Бир-бирлерине ачуландыла.
Бурмамут Башындан ким къазанын,
Ким чоюнун, ким къашыгъын атдыла.
Аланы джай кырдыкда схауатчыла табдыла.
Бир сынган къашыкъны да къоймай
Джыйгъан хапарлары чыгъа эди.

Къызгъанч Азрет

Тамбийланы хан Азретни
Бир аягъы — кийиз уюкъ,
Бирси аягъы — забит чурукъ,
Къаялада юю барды,
Шайтанладан бийи барды.

Рысхыны хайырландыра билмеген къарангы, кирли Окъуб

Покун-Сыртын толтурадыла
Азананы ирклери,
Хуке улу Окъубну уа
Ачдан, арыкъдан ёрге къобалмайдыла

Стауатда итлери;
Аны башпакъ кунтуруна сыйымайдыла
Къабдал джагъасындан чыгъыб джайылгъан,
Къочкарла киби, тёртнююз битлери.

Нарсанадагъы къарачай байла

Джары къарачайдыла, малларына кечимек илей,
Чабырлары сыйрей, тау ауушладай ауалда;
Нарсанадагъы къарачай байла уа
Асмы къутургъандан адамлыкълары джоялла.

Къынгыр Махамет бла Тинибек

Бденелары онгуз къонакъны арбагъа
къоймайдыла,
Кеслери уа адам къыйшындай тоймайдыла,
Къутургъан адамлыкълары ушайдыла
Тинибекни кёзлери
Джорек джармай къовраламы къынгыр
Махаметни сёлери

Рысхыдан тоймайла

Бу бийлеге иалат болсуи:
Ат отлатыргъа да къоймайла.
Джаламишле
Рысхыдан тоймайла.

* * *

Муслиманлары динге юреткен,
Бийлеге джасакъ гёлеткен
Хурулда Дебо улу Ахматды,
Вайрамукъланы Ахмат
Старшындай кетмейди,
Онгузуну тарыгъызу
Чёбию тешиб ётмейди.

Хуке улу

Хуке улуну эркинди да мал ашы,
Къыйналмайын къышлайды.
Кёб къаларакъ къонакъны
Терс акъгъанны ёрге къыстайды.
Атлы, ёгюзлю къонакъны
Алай иги ушатмайды.
Мулхарны теджетед улоуунга,
Тарлау биченни ашатмайды.
Кече Окъубда къалдым мен,
Атым инджилиб ач болду,
Кесим эт бла бёленгенликге,
Сюлдерим тюшюб, тас болду.

* * *

Къанауат Тамбийлары
Агъач ашаб, джонгурчха
Этиб чыгъаралла.
Асыры омакъдан
Джер джаралла.

Моллагъа ашау керекди

Моллагъа ашау керекди,
Алдаб джашау керекди,
Меджисуу миллет,
Къарангы миллет
Кеси апчыса да,
Ач болуб джарсыса да
Динчилеге ташыйды.

Харам мюлк бла джашайла

Бёденелары байдыла деб —
Аланы джалчылары
Гяуурлары байдыла деб —
Быланы джалчылары
Бири-бири бла ёчешдиле,
Таякъла бла сермешдиле.

Алай эте келдиле да
Бир бирин буудула,
Таякъла бла урдула.
Не ангылашынмады,
Нек бири бирин ангыламалла?
Ол да, ол да бир итни богъулла,
Адамланы джогъулла.
Гяуурлары да, Бёденелары да
Адам хакъны ашайла,
Харам мюлк бла джашайла.

Бийче аталла бир къатын баймакъгъа

Бийче аталла бир къатын баймакъгъа,
Теджелле аны рыскы джабхан джайракъгъа...
Ашагъаны болду сора сютбашы бла къаймакъ,
Ичген саууту болду алтын аякъ...

Олду байгъа хатерсиз керек

Сурахай бийче —
Джигер джумушчу,
Тулпар гёджеб —
Хакъсыз джалчы,
Чабхын джоргъа —
Дюлдюр алаша,
Мийик къала —
Бай тохана,
Алтын ачха —
Кюмюш кюбе,
Джарыкъ кече,
Эм шош кече
Наныкъ ийис —
Джилек татыу,
Энтда башха
Кёб аламат;
Къызыл балий —
Джизги эрик...
Къайсыды байны
Кёлюне джетерик?
Дагъыда джандетди
Ол энтда излерик.

Темир бугъоу —
Къурч къадама,
Чоюн токъмакъ —
Таш джумдурукъ,
Батмакъ зиндан —
Терен гёзен,
Ма олду байгъа
Хатерсиз керек!

Джарлы Дырга джалчы болду

Джарлы Дырга джалчы болду,
Чомалагъа малчы болду.
Бешджыллыкъ джалын даулады,
Тюзлюкню уа табмады;
Къыйыны ючюн туююш ачды,
Хакъ орнуна таякъ табды:
Бири бойнуна урду,
Бири къолун бууду,
Бири къабыргъасына урду —
Барысы да тюртдюле,
Аямайын туюдюле.
Кёзюн, къашын тешдиле —
Мал орнуна джумдурукъ бердиле.

Хырха улу Нарсанада джашайды

Хырха улу Нарсанада джашайды,
Тонгуз кибик семириб.
Джарлы хакъны ашайды,
Къой аягъындай, кемириб.

Тырнакъ Бекир хаджини сабанына тауукъ кирсе

Тырнакъ Бекир хаджини
Сабанына тауукъ кирсе,
Тутады да бойнундан асмакъ асады,
Бу гырын Осман мынча ётюрюкню
Къайдан табады?!

Шыбыла таууш этедиле

Шыбыла таууш этедиле
Дарий кызыны сёзлери.
Къутургъан итча кызаргъандыла
Сали-Герийни кёзлери.
Къарнашы, кеси да — была
Тойда тура билмейдиле,
Накъырдаларына кёре, джууаб
Этсенг — бир да суймейдиле.
Башларын улуу кёредиле,
Бири джампик, бири гампик
Болгъанларын билмейдиле.

Къызылбаш тёпели байрамджак

Къызылбаш тёпели байрамджак,
Къой кесе, кызына
Къуйрукъ учу береди,
Бир къотур къозуну
Джаны киби кёредди.

* * *

Буз тюбюнде къалсында,
Бёденеланы маллары,
Ат джауурдан улуу джауур болгъанды
Джарлы Хаюккуну санлары.

«Матушка суратла»

Нарсанада элли тууар сатханды
Бёденеладан бир тели.
Башлыгъындан тюшюб къалгъанды
Тууарланы багъасы, къалмай бир капеги!..
Анга ушаш бир сьлхыр, кетиб бара сыртда,
Ачхаланы табыб алгъанды,
«Ма, сеннге да бир «матушка сурат!» — деб,
Къошчу сабийлеге чачханды..

* * *

Шимирджагъа, сиркекъолтукъ Къаншау
Джашын миндиргенди джоргъагъа,
Урла деб юретгенди аманга.
Хырт-мырт Хаджай, зырт-зырт Шамай
Джагъаларын джууа билмейдиле;
Джалны-хакъны берирге суймейдиле.
Была къурусунла: адам хакъ ашайдыла.
Харам ырысхы бла джашайдыла.
Гардошну халыуача кѣредиле —
Суусабха чайкъамды бередиле.

* * *

Бѣденелары, бизге тенг бай джокъду деб махтаныб,
Аслан хаджини къызын Джаджаны тилейдиле.
Кирли байлыкъдан не келеди деб, бермейдиле, —
Была да бир-бирлерине кѣтен этедиле.

* * *

Худжу къаллыкъ биченлигнг,
Юзюлюбю барад ичегинг?!
Сохан тахтангамы тюшдюм,
Ат ауузу бла эки тартды эсе,
Аллай бир неге бишдинг?
Ахыратхамы элириксе,
Къалкъыб тураем, къан джаугъан!
Юсюнге ауарыкъ къаланг!

* * *

Ба-ба-ба! Къалай табсыз иш болду:
Ат рахын тартды,
Кефин атды.
Сылаб саурусун,
Джабыб джабыуун,
Тез такъ баугъа.
Башым къалды Джангерийлагъа даугъа.

* * *

Унукъгъан джалчыдан,
Арыгъан малчыдан,
Джаш адамдан,
Сабийден не излейсе?
Бошуна жекиресе.
Къоркъутуб атны алдыла,
Сюйюбмю берди ол а?
Тёзмесенг, тый джалын,
Сау джибер джанын!
Алайсыз болмаз сениге,
Баям болурса элге!

* * *

Бостан, Бостан!
Къутулмадынг борчдан.
Ракай ёпкелеб кетгенди къошдан,
Была къошну къойгъандыла,
Бир-биринден тойгъандыла.
Бостанланы дордукла,
Бек акъылсыз торсукъла.
Къошлары чачылгъанды.
Бир-бирлерине бетлери ачылгъанды,
Къошха къонакъ къоймайдыла,
Келгенни сюрюб къыстайдыла,
Бир-бирин ашайдыла.

* * *

Ачакматланы Исламны балчысы
Бал кюсейди ашаргъа,
Кийиз гебенек табмайды
Юсюн джабаргъа.
Энди уа Ислам кетди, ёлдю —
Худжу къалды мюлкю.

* * *

Къарны аманны кюню аман —
Бёдене улу ма алайды:
Харчоуникден чырта чыкъмайды,
Малсызны джукъгъа санамайды.
Хакъ бермейди джалчыгъа,
Эт ашатмайды малчыгъа,
Кючоклерин битле кеселле,
Парийлери ачдан ёледле,
Тинибек анга къайгъырмайды,
Еллюкме деб ойламайды.
Кесинги сюесе бек, Тинибек.
Елсенг, джалчыла харс урурла,
Къалмайын бары той тутарла.
Семенлеб бараса хакъларын,
Табдырмайын къыйынларын.

Къош тамадагъа

Орусланы Абдул —
Бугъоуда тургъан хозяин, —
Къолунда эркинлиги болмагъан.
Аны несин айтайым? —

Бир токълуну кесалмагъан,
Къошха оноу эталмагъан,
Этгенине киши тынгыламагъан,
Сёзюн ангълаталмагъан.

Эслини бели байдан сынады

Хукеланы Эслини келинини
Чурукъларыны табанында
Джезденди чойлери.
Ары джанындан къарасанг,
Кюнча джылтырайды
Биджи улуну юйлери.
Айбазланы бай Локъманны
Къызын келтиргенди да
Джёгетейден келинге,
Омакъланыб джер джарады.

Сёакъабчыкъ Айбазлагъа уа
Оспарланыб, алдырланыб
Кесин байгъа айтдырады.

Эсли уа бютеу мюлкюн
Къонакълагъа тѣкгенди,
Келининден орус къауракъ
Къаптал кийгенди.
Эслини бели байдан сынады,
Отда бугъа эт къайнайды.
Бекшайланы ичлеринде уа
Арпа салатлы тары
Бозала къайнайдыла.

Гагайгъа хычын бер десенг

Гагайгъа хычын бер десенг,
Адамгъа суу да бермейди.
Къууанчха келген къауумну
Чыртда адам кибик кѣрмейди.

Гагайгъа боза бер десенг,
Кюеу джѣнгерлеге,
Аны бир мал кибик кѣреди.
Бир ичир деб къоймасанг,
Тутуб чѣмюшчюк бла береди.

Хапаланы Гагай эки чабырыны
Башларын тилимди бла сууурады
Ол, ёлемен, аякъ бозаны
Кюеу джѣнгерледен сыйырады.

Гагай, юй джерде къой ортагъынгы

Худжу къала тургъанлай,
Келтириб юйде малны
Сабийлерине соймайды.
Тузлу этиб, къара шайны
Ичиргенин къоймайды.
Айран, сют десе юйдегиси,
Бнягъы шайны береди.

Адамлары кырылыб калсала да,
Малны багъалы кѳреди.
Бу рысхы бла джабылсын,
Иги джашланы кѳрутады.
Ексюзлени, хариб мискинлени
Итден аман улутады.

Гагайны кыызгъанчлыгъы

Гагайны кыызгъанчлыгъы
Джерге, суугъа сыйынмайды.
Айланыргъа тебресе уа,
Стауатха джыйылмайды.

«Дунедѳ дуне болуб»-деб
Джуг Гагай, джаламиш Гагай,
Юч джерде кѳой ортагъы болгъанлай,
Юйдегисин ачдан кырады.
Ой ол байлыкъдан не барды?

* * *

Ары джанында арыкъ эмда
Клутсуз Джаммот,
Бери джанында кыыйын эмда
Арыкъ Теммот
Берекети болмагъанла,
Кеси ѳмюрю онгмагъанла,
Шайланы тохтаусуз тергейдиле.
«Джюн — тюкден,
Мюрзеу — бюртюкден,
Сом — капекден,
Тюмен — сомдан»...
Рысхы алай джыйылады, дейдиле.

Тазартукълагъа джыр

Архыз башында джайлыкъда,
Тазартукъланы байлыкъда,
Кече калдым кѳошларында.

Къозу ууакъ, къой арыкъ,
Джокъду мал кесерге джарарыкъ,
Кече уа ай кемсиз джарыкъ.
Былайда юч минг чакълы къой,
Ичим этди къобузсуз той,
Ач болгъанымы къой да къой.
Мал кесерге хош болмалла,
Иш къайгъылы, бош болмалла,
Мени бла уа шох болмалла.
Къалдым атха кишен салыб,
«Тынчайдым» ичими тартыб.
Джатхан джеримден къобарыб,
Мени къошха джыйдыла.
Къалмукъ шай, локъум салдыла,
Шай бла кѣлюю алдыла.
Тангны ашыгъыб сакълайма,
Джырлай, мурулдай башлайма.
Кирли мурджарда джатама.
Кечеи кетди арасы,
Къатымда итни баласы
Къансыды кемсиз бек ачы.
Алайда эрлай танг атды,
Атыма тез атджер салдым,
Къолума къамчими алдым.
Къойчула сагъайдыла терк,
Кими кийди чабыр эм бѣрк,
Отун алдыла тал бла джерк.
Отда отунлары джанмай,
Пыс-чыс этиб джукъ да болмай.
Къалмукъ шай да къайнаылмай.
Тохта, къушха, шай ич делле,
Атыма тез миндирдиле,
Айтхан сѣзюю эшитдиле.
Тазартукълары ит бийле,
Ай да, джаркъалай кюйсюле,
Ишленмекликни билмейле.
Къонакъбайлыкъ этмейле,
Арыгъан токълу кесмейле,
Ашпаны сыйлы кѣрмейле.
Пох салайым башыгъызгъа,
Чыгъарыкъбыз артыгъызгъа,
Тюшериксиз жълубузгъа.
Сизден джерни алырча кюн,
Келир къара халкъгъа бир кюн,

Джарыкъ джашнаб, тийиб бир кюн.
Ант джетсин сиз аманлагъа,
Аппа келди сизни сынаргъа,
Сиз ушамайсыз адамгъа,
Эй бит къууургъан ит бийле,
Адамны сыйын кёрмейсиз,
Джарлыгъа игилик этмейсиз.
Деб, атымы уруб тебрeдим,
«Аппамыса?» — деб сордула,
Аппа болгъанымы билдирдим.
Аппа эсенг сени иймейбиз,
Къурманлыкъ, уча этебиз.
Сокъураныб илешгендиле,
Тюш атдан деб кюрешгендиле.
Алай а кетдим джукъгъа санамай,
Ызыма чыртда къарамай,
Джырла этиб джырлагъанлай¹.

Тазартукълары

Тазартукълары къарауашла
Туталла.
Бийчелери чий окъа тикгенлерине
Махтаналла.
Тауда барды сыртлыкъ-сыртлыкъ
Джайлыкълары.
Тюзде бителле сылгыч-джаса
Сабанлары.
Андан не келсин; ачдан
Елелле джалчылары,
Башларына бош болуб чачылалла
Малчылары.

¹ 1917 джыл Аппа Тазартукълары бийлеге къаллайла эсе да тюеб къалыб, кече къалгъан заманында бийле муну сый-ламагъандыла, мал кесмегендиле. Аппа уа аны ушатмагъанды. Ол себебден джарашдырыб, бу узун джырын да джырлаб, ачыудан джюреклерин джарыб кетгенди Тазартукъланы. Аппа болгъанын билгендеринде, бу адам бизни джыр бла хыртларыкъды деб къоркууб, тохта, мал кесиб сыйлайыкъ, дегендиле. Алай а Аппа, тохтамай, кетиб къалгъанды.

* * *

Төреге аслам улху этмесенг,
Тюзлюк этмейди.
Моллагъа кёб садакъа элтмесенг,
Инсанныча кёрмейди.

* * *

Кёзлеринг чыгыб кетелле
Хаджибий!
Къарнынг джерге джетеди
Асыры семизден.
Кёзлеринг чыгыб кетелле
Асыры малкёзден.

* * *

Ырхы алыб кетерикди
Абай улуну малларын.
Кесин иги къатдырыб,
Титиретсин бутларын.

Етдюргенсиз төрге

Бек ышаныб бөрюге,
Етдюргенсиз төрге.
Къылыгына тартмасын,
Ардан гыхы чыкъмасын¹.

Былай кёрюнесе

Эй Хырха улу Кёккёз!
Биреуге жалынганча,
Биреуге алынганча,
Биреуге абынганча,
Биреуге табынганча —
Былай кёрюнесе!

¹ Джёгетейде революцияны аллы бла бир бай юйдегиден бир джашны старшина этгендиле. Аппа аны ушатмагъанды.

* * *

Азамат-Герий кесин бошлаб байлыкъгъа,
Ат, ёгюз отлатмайды джайлыкъда.

* * *

Азамат-Герий атлы, хан атлы,
Аны минген аты — къанатлы.
Къызларына бал чайырла чайнатады,
Джашларына тай хорала сайлатады.
Къызларына къутуне, дарий кийдиреди,
Джашларын туу аджирлеге миндиреди.
Кеси джаш отоугъа киреди,
Джалчыларына чайкъамды ичиреди,
Ала ат орунлада ашаидыла,
Сууукъдан ёле джашайдыла.

* * *

Байла, бийле къурманлыкъгъа къысыр ийнекле
соядыла —
Джарлыла уа сукъланыб къараб къоядыла.

Хукеланы Окъуб

Хукеланы Окъуб чегетинден
Сенек саблыкъ бермейди.
Джалчылары сууукъдан ёледиле,
Къошха отун кесдирмейди.

Амырхан улу джалчысыны
Ауругъанына ийванмайды;
Къолуну джарасы сау болгъунчу
Солургъа къоймайды.

Ол рысхыдан не келеди?

Аякъларынга чабырларын
Къатыб, гылджа айланыб,
Сен баилыкъгъа джан бериб,
Айланаса, итча, чабыб.
Юсюнде кёрпе тонунг сагал,
Джангыз бёркюнг — аз маджал.

Душман шалбарынгы кёрсюн!
Аллах сеннге не берсин!
Къымыжанг бери ачылыб,
Гызмардан силегейинг чачылыб,
Аяз бутларынгдан ётеди —
Ол рысхыдан не келеди?

Аны уа ким билмейди?

Ариу джарашады юсюнге кийген кийиминг,
Алай а джокъду кесянги адам илешир сюйюмюнг,

Кийиминг бла сюйюмюнг
Бире бирине келмейдиле.
Малынгды аны джабдыргъан —
Аны уа ким билмейди?

Аджилааны Къапше

Аджилааны Къапшени он минг къою барды да,
Анга къууаныб турады.
Къаптал джагъасы уа кеси ёмюрюнде джууулмай
къалады.

* * *

Джортмайды, чабмайды
Аджи Къапшени тору аны.
Эмизик шайтаннга ушайды
Баймашакъны сыфаты.

Минерге кёзю къыймай,
Атыны башындан тартады.
Он минг къою бла
Табанлары ачылады.

Эки къотур макъысы болса

Къаяры зынтдыу, эки къотур
макъысы болса,
Кесин кёкден тюшгеннге тергейди.

Тёрде кесине орун излейди,
Сени ныгышда эшик артына теджейди,
Сёа бла сениге кесин киршейди

* * *

Къабырлада нюр джанады
Делле да, мен да чабдым.
Джолда бара бир сом табдым.
Меникиди дед да молла,
Аны да анга узатдым.

* * *

Дурусмуду джарлыны
Джегиб хакъын ашагъан.
Ортакъгъа алды эсе,
Айнытханды малынгы,
Тас этерсе мюлкюнгю
Хангерий, кюч сёлешме.
Бер къыйынын мискинни,
Керексизге кюрешме,
Басыб сени джахиллик.
Юйге санджох сызмагъан
Къатынынг да этеди
Джарлылагъа эр бийлик¹.

Кечеги бёркдю сениге табы

Къазма чычхан, бухар бёркню
Нек къаблагъанса башынга.
Джарашмайды кёзюнге, къашынга,
Кечеги бёркдю сениге табы.

¹ Хангерий деген бир бай джашагъанды. Джер юлюшюн, малын ортакъгъа бергенди, сора бир адамны ортакълыкъ къыйынын бериб разы этмегенди. Сёзге, оноугъа къатыны да къошулгъанды да, Аппа Хангерийни да, аны да къагъын-согъун этгенди.

* * *

Хора аджири болса,
Кеси тели болса да,
Сайлаб кыыз излейди.
Кёкден тюшгенге санайды кесин.

* * *

Мени байла джаулайдыла,
Хыртлама деб даулайдыла!
Тенгсизликге тёзелмейме,
Бир кечмеклик берелмейме.
Зулмучула ашайдыла
Джарлы хакъны,
Къаты кыйнаб джашайдыла
Къара халкъны.
Мискилени унукъдуруб,
Алгъандыла акъылларын,
Мыкырау этиб, джунчутуб,
Айтдырмайла айтырларын.

* * *

Эй, хаджи, тюклю хаджи,
Ой, хаджи, битли хаджи,
Джуттакай хаджи,
Къатынлагъа къарайса,
Эрлери джокъну марайса.
Аманлыкъны эте хаджи,
Хыйладаи толу хаджи,
Халмешге болумлу хаджи
Аты хаджи,
Кеси гаджи!

Уллу Къарачайда сёзю бир тюрю, иши да бир тюрю бир хаджи бла тюбешеди Къалай улу. Ол заманда хаджи Ап-паны кыстырыргъа излейди, байла бла нек кюрешесе деб. Алан а кесини терлиги болмай, тюзлюк ючюн кюрешген адам да къаршчысындан джунчумагъанды. Кереклисин табдырыб кетгенди.

* * *

Эй, кесинги кыс, Адилгерий,
Тейри, зыбыр тиерме.
Орнунгу танымай эсенг а,
Менден суусурса, кюерсе.

* * *

Эшек тамырдан тоюб окъугъанча,
Магъансын айырмагъанлай сен а...
Къуранны окъуб неге кюершесе,
Айтчы, аны нчинден не билесе.
Элиб дегенни билмегенлей,
Тылмачлыгъын этелмегенлей,
Афендиме деб махтанаса,
Дууаланы джазыб узатаса.
Нохта бауларын алып ючюн.
Магъанасызды сени ишинг.
Тюшюб тургъанлай сени тишинг,
Нек алдайса бютеу джамагъатны,
Чамландырма кесинге аллахны.
Бир дууаны орнуна бирин
Бериб, азмыды термилтгенинг
Пакъыр инсанланы кёбюсюн!
Энди мындан кёбге алдама,
Башынги къазаннга къалдырма.

* * *

Артмакъ атыб бойнума,
Таякъ алып къолума,
Кёб айландым джалыныб,
Байгъа, бийге джалбарыб.
Адам кибик кёрюгюз,
Меннге иш, кюч беригиз.
Мен да адамча джашайым,
Къыйынымы ашайым.
Уруб ишлер кибик мен,
Джокъду энди баш саулугъум.
Меннге джумуш бермелле,
Джетер кибик болумум.

Деб меннге тарыкъды бу,
Онгү кетген онгсуз.
Ол кюнде бир кыйналыб,
Онглулагъа болдум буз.
Кёб къарадым айланыб,
Чот — кыйын, мискин — учуз.

Быллай байланы кёбюн кёрдюм

Къурусунла гызмарла бла кызгъанчла —
Нардыуланы джарты этиб берелле,
Айранны чёмюч бла юлешиб ичелле.
Суубармакъла суусабын кёгертелле,
Чайкъамды суу ичеринг а келмейди,
Шапа къоркъад, къалын айран бермейди.
Гардошну тузгъа тийириб къабалла,
Шимир бышлакъланы джашыралла.
Эй быллай байланы кёбюн кёрдюм.

* * *

Он мингле бла саналадыла
Ой Аджи Къапшени кыйлары,
Оила бла да саналадыла
Басхан парийлери — итлери.
Джагъасында той этедиле
Къараууз-къонгур битлери.
Асыры кирден джылтырайды,
Билинмейди къаптал джагъасы.
Чабырларын киерге аны,
Кёсю чыртда кыймайды,
Къолуна алыб келеди,
Чаука аякълача кызарыб,
Аякъларын таш кеседи.
Къулакъ артында уа кири
Эки элиге джетеди.
Кюелчен тартыо аякълары
Кысты-кысты атылыб,
Къалтырайды джаякълары
Къачхы сууукъда тартыныб.

Бу хужу мал, джаным,
Кимге азыкъ-аш болур?
Аша, кий, ансы, Къапше,
Мал аллынгдан тас болур.

* * *

Гызмар, кызгъанч, белеуют байла,
Адам хакъдан тоймагъанла,
Кирджагъала, битлибёркле,
Къан ичген хауле парийле,
Къауданкёзле, къутсузбетле,
Уят-хаяг тыймагъанла,
Адам шартха сыйынмагъанла,
Тамам гюргюр къамыжакъла...

* * *

Оштур, ал зор чомачаны къолгъа,
Сал харамны къакъ да джолгъа,
Андан сора тёлер джалынгы.
Къоркъут эркек къасхалтаны,
Уруб да алма — иш тыр болур,
Бу сёзлени эсле деб айтама.

Чораны джалын нек бермединг?

Эй, дырбыж, къарнынг джарыллыкъ,
Къош обагъа салынныкъ,
Ой азабха сен къаллыкъ,
Чораны джалын нек бермединг,
Адам кибик нек кёрмединг,
Ол да адам инсан тюлмеди?
Онгсузгъа онг бермедигиз,
Бирге джаратылгъанбыз демедигиз!¹

¹ Чора деб ногъай джаш келиб, биреуге джалчы болуб иш-
леб, къыйынына разы болмай къайтханды.

Джут бийчеле

Къара кюлю кёблени
Джут бийчеле этдирдиле.
Бир кезде уа мискинни
Бир-бирине кесдирдиле.
Ортада тил джюрютдюле,
Не аз да эринмедиле.
Бир харсха келмедиле,
Душмаилыкъны кезледиле.
Къарауашла ыйлыгъалла,
Бийче этеклеи кёлтюрюб.
Джарлыланы хакъларын
Ашадыла кез кириб.

«БИРЕУЛЕНИ ЧИБИНЛЕТЕ
АЙЛАНАМА, ТЮЗНЮ АЙТА...»

Аллыма чыкъдыла бир затла...

Аллыма чыгъыб эки къатын, эки шаб-шуб,
Башлары бири бирине джопшу болуб.
Бири алгъыш силдесе, бири да къаргъыш...
Керек тюлд быллагъа не джумуш, не суу алгъыш!

Бири къарабет, бири да чарабет,
Бири узун токъ, ол бири къатхан чѣб!
Табдыла сѣз, айтышдыла бек кѣб,
«Ашыкъма! Олтур, былай чѣк!»

Къуйдула сѣзню, таякъ джангурча,
Ийлейдиле, тишлейдиле къургъакълай тартхан тирменча,
Омакъланалла, кукаланалла, хар нени билгенча..
Биреуно джезин ачалла, джылтыратыб, багъырча.

Тартарым келди сыртларына къамчини...
Бири къатыны эди Матчини,
Бирси да тумакъ Хаджини!
Сабыр болдум, тынгылаб сѣзюне Галджини...

Сѣзчю къатынла

Быр-быр эте, гыр-гыр эте,
Эртденден ингир этелле,
Байдыу бла Сахай джарыджаякъ
Элни сѣзюн элек бла сюзе,
Ахырларына джетелле.

Аралары — ташлы сабан

Газ-газ кийингенди Лешокъ улу Мазан,
Тойланы къыдырады хаман.
Стемейге къызыб, джетдиргенди да биреуге табан,
Экисини аралары болгъанды ташлы сабан!..

* * *

«Ой аперим, ой аперим!
Тюнене урлаб аджирни,
Джер нек салдынг бюгюн?
Алай эте турсанг, сыйлы джаш, болурса,
Чабыр кьулакь ашагъан итча!..»

Буруш адамлагъа

Аллах урсун,
Тюзюне бурсун
Быллай кьауумну!
Бурушла бла
Дауу болсун
Мени джаууму!
Терсакъылгъа джууукъ джашама,
Бир тепсиден аш ашама.
Терсакъыл бла бурушну
Ортасында тыялмазса
Керексиз урушну.

Кёкден тюшмез биченлик

Биринг а табалмаса,
Табханынг а табан урса,
Кёкден тюшмез биченлик,
Этмегиз уллу кёллююк,
Гьурмек-Сыртын чалыгъыз,
Ишни кьолгъа алыгъыз —
Малны джазыкъсыныгъыз,
Кьалсын кемсизлик —
Кьышхы кюнню кёрюрюзю!

Хомух тиширыула

Хышты Хурай,
Кыскыл Джаулай
Тыдапысла,
Чийпысла,

Табантартмазла,
Бетджуумазла,
Ушакълары юзюлмегенле,
Юй тюблери сибирьлмегенле,
Эртде туруб ийнек саумагъанла,
Эвиулерин джуумагъанла,
Хомух аманла,
Кирли халбарла.

Керекди эсгермеклик

Батырбек чыпчыкъ тёпели
Ууакъ гардошланы ургъаиды да
Кюлге тѣкгенди.
Ат баш сюекча джерден аланы
Чѣблеб джыяды,
Ушхууурсуз къалдырыб балаланы.
Къауданнга тыяды.
Эй Гагайбаш, кюйсюн дюргенлик!
Хар ауукъда керекди эсгермеклик.

* * *

Сау заманларында
Сен-мен деб джашамайдыла.
Бирн ёлсе, бирине,
Сора, оспарланадыла
Эмда джапсарланадыла,
Энтда баш урадыла.

* * *

Ой, джуугъанынга кюлейим — ой, ой, ой!
Сен аски джууа билмейсе — хур, хур, хур!
Къыз джумуш этерге уа нек — ой, ой, ой!
Ыйлыкъдың, аны скоймейсе — хур, хур, хур!
Сен, Махаммат, меннге неге темирчилейсе —
ой, ой, ой

Башынг джетмей — хур, хур, хур!
Эгечинги юрет, адам эт — ой, ой, ой —
Хомух, хыре, матух этмей — хур, хур, хур;
Мени урма да, эгечинги ур, ур, ур!

Той бара тургъан арбаз. XIX ёмюр.

Чийбелге джол джокъду

Башындан алгъасагъанны
Сёзюнден ангыларса,
Джигерликден асхагъанны
Аякъ алышдан танырса.
Экиси да болумсузлукъду,
Чийбелге уа джол джокъду!

* * *

Элтаркъач Башы мырдылада
Къылены арбасы батханды,
Бир джанына джатханды,
Ол джанына аугъанды,
Джюгюн да атханды —
Джюрюте билир амалтын!

* * *

Генджалий къызы,
Нек ышараса,
Ырхыз этген тауукъча къызарыб,
Гырджынынгымы къабдым узальб?

* * *

Хасанлапы Ачакку,
Эсине тюше,
Барады да,
Ходжа хаджини
Башына
Муджура бла к'аг'ады.

Чегетни кырады...

Алукъланы Чотчаг'а
Боллук'ду Худесе отларг'а.
Устады аг'ач джонарг'а,
Илкичлени орус аг'ачлаг'а
Джонуб чыг'арады,
Балтасы джитиди,
Чегетни кырады.

Былай тели...

Бир алтаяк, бир мантык
Халк'ны к'анын ичиб джюрюгенди.
Джук'лаг'ан джерде, иш этиб, бир джашчык,
Айырыб, бир мыйыг'ын джюлюгенди...

Ачыуун кимден алырг'а билмейин бу тели,
Керилгенди хар кимге, бычаг'ы бла ары-бери.
Сени джауунгу болсун быллай кемлиги,
Бирча сант эди башы бла т'енгеги!..

Сейир хапар

Тауг'а к'ачхандыла тарпанла,
Уллу К'арачайда баралла хапарла:
Шаманланы тауусулг'анды тузлары,
Айг'а учханды Чотчаланы кызлары...
Дупшук' Томмак' Ариузатны алг'анды,
Анасы башын сууг'а атханды...
С'ез бла кечинелле ишсиз шап-шупла,
Чыдаялмаг'ан ауузунга татранчык' ургла!

* * *

Галошу бард да,
Месси джонъ.
Акъылы бард да,
Эси джокъ.

* * *

Бири орам хауле,
Бири гудучу Даулет,
Бири ичкичи Тауке —
Барыны да артлары болгъаед,
Тюбге къалыб Мауле!..

Орамны сайладыла

Къарабийни ёгюзсюз дуркъусу,
Хаймышны ёлюр джукъусу...
Ийнэ этеди кийимни уиккусу,
Кюз заманда орамны сайлайдыла,
Тийрелени бирер зуккусу!

* * *

Бир мурдарны аты бла
Сау тукъум бырнак болду.
Бир телини юсю бла
Сау тийре гырнау болду.

* * *

Норийни кербаш гылджаасы,
Солтанны да — голчуеу.
Ожай телини кюмюш къамасы,
Дадашны уа эски солпуеу.

* * *

Кюн кызара батды,
Къара булутка ташайыб.
Тамбла къаллай кюн болур?
Ачаккуну шабаты тутханд,
Тюкюрюгюнден да чачайыб...

Бузукълу джашчыкъгъа

Аммаджукка этиб келесе,
Хыр-хыр этиб да ёлесе!..
Гырджындан да ёпкелейсе,
Кесингден онгсузну да тёпелейсе...

Атанг сенден не файда кёрлюкдю?
Ананг да ачыудан ёллюкдю.
Къамчи тартсам, аммаджукканг бёлюншювдю,
Кёзюнг алас-булас кёрлюкдю!..

Абук къабакъда

Къонгурау таууш этиб джырлайды, къангкъылдайды,
Капшуш Ибрахимни алтын тауугъу.
Абук Къабакъгъа да джерлешедиле къарачайлыла,
Буду дейле дуняа зауугъу,
Абук Къабакъны Бышлакъ заводу,
Терек бачхасы, зыгытлары.
Бир кызыны урлаб, дауур чыгъардыла,
Къайда къаллыкъ эди бизникилени кылыкълары!

Хан Зекерия

Ой, Чепей, Чемей, Найыб, Гиля, Сохта, Тохда,
Бокайланы Ёзден, Агъурланы Алибий,
Теке улу Юнус, Атийланы асхакъ Къанамат,
Хубий улу Къыле, Созарланы Таулу,
Кипкеланы Окъуб, Сюйгенланы Хаджи-Умар,
Хыбыртланы Батал, Бостанланы сокъур Шамил —
Къолундан-аягъындан келген джигит уланла,
Тамам сюрюгюз джетгинчи, Гурноу Баракъ

Тогъуз къонгураулу поштун джекгинчи,
Ол заманда Шахмёлекчикни алыб къайтырсыз.
Шахмёлекчик, сени эшигинг шау болсун,
Атанг Баракъны къынгыркъуйрукъ аджирлеге
миндирirme,

Ананг Чалыугъа тыйын тонла кийдирirme,
Санга джаным кибик скойдюрюрме,
Хыйба, Хыйта, Аджыз, Годжуз, Чалыу, Баракъ...
Бир-бири къолларындан тутдуруб,

Кябагъа иерме.
Мукулджаннга кюмюш тюйме тюерме,
Сени джаным кибик сюерме...

* * *

Кюйдюреди,
Биширеди,
Сийдиреди —
Кебдиреди
Барын да эте биледи
Пасыкъ Горахан къызы.

* * *

Хамит Семен къызына шыбырдады,
Гаккыла бишир деб къатылады.
Эки джыйырма гаккы бишириб
Салдыла; къарнымы кюлдюрдюле.
Эки хычынчыкъ этдиле да
Алавы да къара кюйдюрдюле.

Тенг болдула

Къара, къара:
Улакъ къабчыкъ да
Теке тулукъ да
Тенг болдула,
Мюрзеу къуйгъанларында!

* * *

Уллу сууну кёшорю,
Ким минсе да кёлтюрю.
Гассаса улу Эсауча да
Бир кёлюнг болса
Барханны хантусун ичерге.

* * *

Тамбийланы Сууалаша,
Отунга кетгенди аталары,
Суугъа кетгенди аналары,
Къотур эди таналары.

* * *

Тауукълагъа тауукъ ауруу,
Къатынлагъа асхакъ ауруу,
Джерденми чыкъды тийреге,
Бу сакъатлыкъ сейир элге?

Тиллешибми келтиргенсиз,
Сыныкълыкъланы нек этгенсиз?
Аммаджуккаланы джайгъансыз,
Тийребизни бетин джойгъансыз!..

* * *

Темир-Алийни сёгюшю,
Джабаккуну бедиши,
Алуокъланы аталарыны
Дарманчылыгъы,
Алий гёджебни тутушда
Ичинден чалгъланы.

Зылдылыкъланы сайладыла

Ш.....ры, телеле, аталарына минедиле,
Кюеге мин деб, хыликке этиб кюледиле,
Аталарына ырыз этмейдиле,
Оноуну къолуна бермейдиле.

Тёрде орнун сыйырдыла,
Кёрпе тонун кзуурдула.
Тамада, кичи айырмайдыла,
Аталарына тынгыламайдыла.
Ш.....ры зылдыла
Зылдылыккны сайладыла.

* * *

Адам сюерге сюююмю джокъ,
Юсюне кьерге кийими джокъ,
Акгыл бегитирге билими джокъ.

Къызчыккга ауаз

Къызчык! Асыры къысхады кийгенинг!
Алмаз да къоар сюгенинг!
Намыс тутмасанг, ариучукъ,
Болмаз джашауда татычукъ!

Хуштан улу

Хуштан улу
Тогъуз гырджын этди да,
Бирин манга берди да,
Сегизин кеси тындырды,
Хуштанны эски чоюнун урду да,
Безгисин сындырды.

* * *

Отджагъаны тегерегине,
От къошунлача, олтурдула, джылай,
Кими чохун тюаете,
Кими да бетин сылай.

* * *

Джэгетей гёгле джыйылдыла
Уллу биченликни юлеширге,
Ары ийиле —
Бери тигиле¹.

* * *

Чыгыр къатында къутукъ сагъынма,
Сормагъанны башына къарама,
Керексизге джалынма —
Башын ачарыкъ тюдю.
Исси кюнде къурт боллукъду,
Аны башын ачдырма,
Чыгырына дары джагъалмазса.

Башы алай хыликкеликди,
Кёрген селеке этерикди.
Чарлаб, багъымчагъа бакъдырмады,
Энди къутукъ болду да къалды.

Чотчаланы джинлисине

(Ч а м)

Чотчаланы джинлисине
Тюбев къалдыкъ,
Джеталмайын игисине,
Кёб айландыкъ.

Орусланы табантартмазла

(Ч а м)

Орусланы табантартмазла
Кёк алашагъа минедиле.
Джумадан а къалмайдыла,
Чабыб межгитге киредиле.

¹ Джэгетейчи байла орус джер иследен дорх этиб биченликге чыкъгъандыла Къобан-Ары-Джанына. Аппа аланы юслеринден айтады бу назмусунда.

* * *

Бишиб кызардыла терекледе балийле
Терезеле чачадыла, эшик ачадыла
Сыркыу сабийле.
Керексиз оюнла ойнайдыла,
Тийрени озаргъа кьоймайдыла.
Джетселе, хар затынгы
Хапа-сапа этедиле,
Бир ырызсыз ойнайдыла.

* * *

Сау болмайды гыртманны джаууру,
Тохтамайды Джанкир джартыны даууру —
Эшек эшекии Джанкирия тюбюнден алыб кетгенди,
Джанкир да кычырыкъ-хахай этгенди.

Мьхалгъа

Юлеригизге къарайма да,
Бир да кълмай, —
Кийиз джамаулу,
Халигизге къарайма да —
Чачылыргъа джараулу...

* * *

Мустафа хадтилары бар байладан байыракъ.
Акъчыкъ къариашларындан айырылгъанлы сайыракъ,
Мыйыкълары узун кибик,
Акылы хузум.

* * *

Эрмен киштикча, неге чынгайса,
Асысуз сёзлени нек айтаса?
Тенсемесенг кьой, иги кыызчыкъ.
Дунияны джарытхан джулдузчук¹.

¹ Тойгъа кьошулмагъан кыызчыкъны бир джаш абезекге тутта дегенинде, ол чарлагъанды.

* * *

Аллах бериб кёб болду,
Тама-тама кёл болду,
Айран, гырджын керек эд
Ашамай эсенг тур, кет!
Омакъ тартма былайда —
Айран сыйлыды хар къайда.
Айран, гырджын бизлени —
Ёмюрледен ашыбыз.
Экисин дайым заман
Эркелетиб джашайбыз.
Ат-бет атама да къой,
Башха ашдан ашаб той.

* * *

Ой-ой, ой Хырса, Хырса,
Адамлыкъны бузаса,
Тамам да хомухса,
Керти да джараусузса.
Сюделерими тюшюрдюнг,
Джюрегими биширдинг.

* * *

Эки чабырынг эки тюрю,
Бирер аршын созулуб,
Ары-бери майрышыб.
Бир чабырынг ары баймакъ,
Бир чабырынг бери баймакъ,
Табанлары джерге басылыб
Чабырдыу, кесинг а джайракъ.
Къайдан джолукъдунг аллыма
Табантартмаз, чабмаз, джортмаз,
Джанбаш бурнунг да къустурады,
Адам кёлню булгъайды.
Кет, джанла, къора джолумдан,
Кёлюм чыкъды халтас
бурнунгдан.

* * *

Эки чаний аягъынг,
Эки джак-джак джаягъынг,
Сеннге тынчлыкъ бермейле,
Инсан кибик кѳрмейле.
Айланаса орамлада,
Тыгъырыкъ, тар джоллада,
Бошамайын ушакъны,
Этмей адам айтханны.
Эки баймакъ аягъынг,
Эки гыр-гыр джаягъынг,
Танг атханлай тураса,
Ийнегинги сауаса,
Сюрюуге ашыраса,
Сѳзню къолгъа аласа,
Юйюнг турад джыйылмай,
Юй тюбюнг а сибиримей.
Сабийлеринг кийинмей,
Къуллугъунг да этилмей.
Эки даж-даж аягъынг,
Эки джаншакъ джаягъынг,
Арымайла, талмайла,
Сени, сабыр къоймайла.
Бу хали бла таб болмааса,
Къоймаеанг да онгмааса.
Эки джайракъ аягъынг,
Эки джарлы джаягъынг,
Талчыкъмалла, талмалла,
Ушакъны бошамалла.

* * *

Эй, саласкюр, торсукъланма,
Менден кесинги эсгер!
Къан ырхымла чайнатырма,
Ерге-ѳрге чынгатырма.
Аууаунгу джаб, оздурма,
Букъунгу чыгъарырма.
Хой, хой Чырпалары телиле,
О, тонгуз башны кемиргенле,
Кичи тамада билмегенле,
Ата-ана демегенле.

Бары бирча зыбырийле,
Къонакъны къошха къоймагъанла,
Ашаб ашдан тоймагъанла,
Итге хушеги бермегенле,
Джанларын аллах суймегенле.
О, тенгнге тенглик этмейдиле,
Суусабны бермейдиле,
Стауатха келген адамны,
Парийле бла къууадыла.
Тау адетдеча къонакъбайлыкъ
Этмейин, сюрюб къыстайдыла.
Бир айтыуда тохтамагъанла,
Онгузларын джокъламагъанла,
Адамлыкъны сакъламагъанла,
Мизамсызлыкъны сайлагъанла.

Сабийле тууадыла

... — лада сабийле тууадыла
Тогъуз-тогъуз.
Аналары табадыла
Эгиз-эгиз.
Эрге чыкъмагъанлай, къызлары
Боладыла «асыл бузоулу».
Бу тийреде тулпар джашла тууалла,
Гыбышыланы табар-табмаз бууадыла.
Сыйынмайдыла бир джорукъгъа,
Аналары башын салгъанды
О, тейри, эки тобукъгъа¹.

Байды къошлары

Байды Ш.....ны къошлары,
Ишленмегендиле джашлары.
Чабырларымы тартмадыла,
Къырыб ёрге салмадыла,
Кийимлерими такъмадыла,
Къонакъ мурджарны къакъмадыла,
Меннге къарнашлыкъ этмедиле.

¹ Бир тийрени, тукъумларын айтмайкъ, гыбышы табхаи къызлары болгъандыла. Аппа алагъа башсыз айтханды бу сёк-гён сёзлени.

Эт-джен кьошум деб махтандым
О хали керекли джашлагъа,
Ушаб къалалла маллагъа.
Къарнашча, къоркъмай айтдым

* * *

Атым арыб тохтады да,
Мен да белинде сорукъдум да,
Ат кишенлеб тохтадым джолда.
Бир зымпыкъ келди къатыма,
Джырлачы Аппа, дей манга.
Джырладым кёб сагъыш этмей:
«Бир сылжыр къатыма келди,
Салам бере билмеген,
Тамада ырыз этмеген,
Къартны къачын кёрмеген.
Хой, хой, хой, Аппа, букъуму
Къалдырмайын къакъдынг да
Деб, кетди терк чабды да.

* * *

Юцдагъан, къайры бараса
Санларынгы тиремей?
Айланудан тоймайса
Арыб тамам серилмей.
Аны кьой да къолларынгы
Къасмакъларын джуусанг а,
Киргинчиликден не барды?
Ой! Юйюнгю джыйсанг а.
Биреуню сёзюн бирсиге
Не затха ташыйса?
Бу адетинги нек кьоймайса?

¹ Аппа, кесими эт-джен адамларым деб омакъланыргъа, излегенликге, Ш...ры, — Джанибекланы атауулары, аны бек багъалатмагъандыла, кеслерини джунчугъан кёзюулери бодуб.

Юй бийчелеге саналадыла

Томураубутла,
Базыкбелле,
Къалынбетле,
Семизден къолу-буту
Айырылмагъанла,
Эртде турмагъанла
Юй бийчелеге саналадыла.

Юйдеги тутарламы джарсытмай?

Беллерин тыбына бла буугъанла,
Хымиллерин суусуз уугъанла,
Ушакъгъа кеслерин салгъанла,
Сёзчюлюкню къолгъа алгъанла,
Юйдеги тутарламы джарсытмай?

* * *

Тыбынабелле,
Хымилкёзле,
Къаурабутла,
Кирли хомухла,
Эркишиге джарарламы,
Юй тутуб баджарыламы?

* * *

Хасан, газетни нек аласа,
Андан сен не айыраса?
«Тауджан суудан не ангылайды?»
Сен да тамам алайса,
Башын тюбюне тутуб къарайса,
Алай бла не зат окъуйса?
Кесинге халкъны къолдюрме,
Окъууунг джокъну билдирме.
Сен да мен да бирчалабыз —
Окъуудан джокъду болумубуз.
Орус абычарла сеннге
Сейрсиниб къарайдыла,
Газетни терсине буруб,
Къалай окъуйса дейле? —

* * *

Эркек кьузгъун, къайдан келесе,
Тешдириб кёзюнгю, къашынгы?
Кесинги бир тюзетмей эсенг,
Алдыраса ол халек башынгы.

* * *

Эй, Аслангерий алмююз!
Гырнаы бла гыртмаын
Ол сен суйген эшекдени,
Айырыб ангыламайса:
Къайсы айгъыр, къайсы алаша?
Гырнай десе аджириди.
Гыртман десе — алашасы.
Алан, мынга джетемиди
Аслангерийни ангысы?¹

* * *

Джутгакайла, джаламышле —
Кёбдюле гызмар кишиле.
Барсанг суусаб бермегенле,
Къонакъ халда кёрмегенле,
Адамгъа сый этмегенле.
Адам инсан демегенле.
Сейир, къуджур сёлешгенле.
Терсге тартыб кюрешгенле.
Къыстырыб морт, чирик этгенле.
Къарангы, ишленмегенле.
Джашырыб аш ашагъанла,
Сёзден алайыкъ: Бучай,
Экинчи къызгъанч а — Хочай.

¹ Аслангерий деб кеслерини тукъумдан бир джаш бла чам этиб ойнагъанды Къалай улу Аппа.

* * *

Дымбыл, дымбыл, дым, дым,
Хойра, хойра, хойра, марджа.
Кёлюю кюлдюрме,
Дуппукъса, билдирме.
Ойнат савларынгы,
Турма къубулуб.
Дым, дым, дым дымбылда,
Эй дым, дым, дым къымылда,
Эшигинг тартыллыкъ,
Джашны, къызны тыйма.
Бозадан тоюб итча,
Къарнынг бери чыгъыб.
Тепсеб, ойнаб сейир этелмейсе.
Оюнну бузуб турма,
Къора дженгил, кет тойдан¹.

* * *

Дым, дым, дым дынг, дынг, дынг,
Огъай тейри дыб, дыб, дыб.
Келинлик алдым табыб,
Суусаб эте билмеген,
Къалай джалкъау эринчек.
Башыны болур тешиги,
Къурурукъду эки эшиги
Мынга джалгъашхан джарлыны.
Къаранчхача къаралды.
Огъай-огъай, эгечим, аперим,
Сау бол, ичдим суусабынгы.

* * *

Дотдайланы Хамит
Эркек къандагъай кесди да
Байлыгъын билдирди.

¹ Тойгъанланы бири, тепсей да билмегенлей, тойгъа чыгъыб тепсериклени алдын тыйгъанын Аппа ушатмай, ачыуланыб къыстагъанды. Сёзню джашырмагъанды, артына сагъыш этмегенди, айтыб ийгенди. Бу джол да алай этгенди.

Къатыны Хабий а,
Арпа хычынчыкъланы
Тепснге миндирди да,
Къарнымы кюлдюрдю.

* * *

Акъылы болмагъаннга, кюрешсенг да,
Юретиб акъыл алдырмазса.
Тёгерек ташны джонмай чырта
Хунагъа джарашдыралмазса.
Биреуде акъыл бар да, орну джокъ.
Береуде уа — орну бар да, акъыл джокъ.

«АППА АЙТХАННЫ ЭТЕРИКГЕ...»

(Эслеуюкле).

* * *

Онглудан эс ташлама,
Къоркъуб, джалыныб башлама.
Ёхтемледен къоркъмай мен
Бу кюнлеге джетгенме,
Кёблеге ачыу этгенме,
Джюреклерин джаргъанма,
Къоркъутуб кыдычсыз,
Ашларын ашагъанма,
«Къоркъмагъыз байладан!» — дей да!

* * *

Тас болмайды
Игилик бла ашхылыкъ.
Кёб кере абындырады
Сантдыкъ бла сагъышсызлыкъ.

* * *

Бир ашны кёб ашаучу болма,
Ол да ауур тиер нафысынга.
Бир сёзюно кёб джаншаучу болма,
Ол да къанлы этер баллынга.

* * *

Тепси джанында артыкъ тургъан,
Джахтанада аслам олтургъан —
Ол шарайыбланы бириди,
Аппа айтханны этерикге!

Джашаугъа керекдиле

Къар да, буз да, таш да, тау да
Кёк да, джер да, кюн да, ай да
Орунларына керекдиле,
Борчларын этедиле.
Чам, накъырда, кюкю, оюн,
Къагъыу, согъуу, хыртлау
Джашаугъа керекдиле,
Тюзюне юретирекдиле.

* * *

Тукъум-джукъ соруб кюрешме,
Керексиз сый, сыр юлешме,
Бай боллукъма деб, сакълама,
Къызны, джашны алгъасатма.
Заман сакъламаз — кетер,
Арт ауалы неге джетер?

* * *

Уллу орнунда турмаса,
Гитче уа артына турмас.
Гитчеге юлгю кёргозюр,
Бир аллах ургъан болмаса!

* * *

Керексизге сёлешме,
Онгсуз бла кюрешме.

* * *

Бедиш салычу болма,
Тенгни сууутуб къойма.

* * *

Керек джерде айта бил,
Терс айтсанг, тез къайта бил.

Къарт-Джурт. Къошха чыгъаргъа хазырланган арба. XIX ёмюр.

* * *

Онглугъа кёб джалынма,
Апендиге табынма.

* * *

Джалсыз ишлегенликге байгъа,
Андан бюсюреу табмавса.
Сен ышаниганлыкъгъа моллагъа,
Джашил джандетге бармавса.

* * *

Атджер эшекге джарашмаз,
Джалгъан бедиш джабышмаз.

* * *

Ол дуниядан умут этиб,
Бу дуниядан юлюшсюз къалма,
Ол дунияда хунтюгер болукъма деб,
Бу дунияда табар игиликлермигден къуру къалма.

* * *

Елюм-къалым кимге соруб келеди?
Аны уа ким биледи?
Дунияда джарашуу турайыкъ,
Мени джюрегим аны сюеди.
Бир-бирибизге джарыкъ кёзден
къарайыкъ,
Кёлге джетмегени бетден бетге
айтайыкъ.

* * *

Тукъум-джукъ сорма да
Пахму, акъыл сор:
Сый-сыр сорма да,
Билим, гъалму сор!

Джартыны эниклеме

Хаюккуну хыликке этелле:

•Нартюхню темирлиси ненча сомду? — деб

•Ий, бу ненчады? Сатыуну ахыры уа не болду?!» — деб

* * *

Джаламиш джанынгы къоймаз,
Пасыкъ аманлыкъдан тоймаз.

* * *

Чабмагъан ат семизликден терлейди,
Малкёз сынгар байлыкъны эслейди,
Уятсыз башына таблыкъны излейди.

Джаламиш джанынгы къоймаз,
Пасыкъ аманлыкъдан тоймаз.

* * *

Шкырна тууарла,
Шылап къойла,
Маштакъ атла,
Чагыдый эчкиле.
Алмашыныргъа керекдиле.
Иелерине дамсыз малла,
Аз пайда келтиредиле,
Малны асылын къураугъа,
Керекбиз акъыл бурургъа.
Бир-бирибизге да берейик,
Болушмакълыкъ этейик,
Онглула бла онгузла да
Бир-бирибизин билейик¹.

* * *

Къуру сѣзден хайыр къайда —
Джокъду сынга не бир пайда.
Хайдагъыз, джашла, а марджа,
Сѣзден ишге тез кѣчейик.
Къалмайыкъ сууукъгъа, къаргъа,
Гебенле, тишле этейик
Бичен ишни терк тындырыб,
Мал къошланы ишлейик.

* * *

Семирген кюню болгъанны,
Кюню уа байны болады.
Рысхысы болгъанны сагъышы аз,
Джюреги — жарыкъ, джашнагъан джаз.
Огъай, ол керти тюлдю.
Эти кѣбно акъылы аз,

¹ Къарачай халкъ бурунладан бери да малчылыкъ бла кю-
решиб келгенди, тау табигъатны халына келишген къатангы,
тѣзюмлю мал къурагъанды, алай а аны агъачын асыулу, хайыр-
лы этерча таблыкъ тюшмегенди. Къалай улу Аппа, малны агъа-
чын асыулу этейик, бир-бирибизге болушуб, иги тукъумлу мал
къурайыкъ, деб чакъыргъанды

Эркишиге тиширыугъа да
Къалын этли ушагъыусузду.
Санта адам семиреди.
Кесинден башха къайгъысы
Болмагъанны джокъду акъылы.
Менден кёбню кёлю къалады.
Кёзден ачыкъ айтама да.
Мухар, сълхыр, семиз болады,
Къызыл къавлы, субай санлы —
Адам улуну суйгени.

* * *

Кесими кирсиз джюрютюрге —
Эм баш олду суйгеним,
Чабырларымы тартыб кийгеним.
Сакъалымы таза джюлюйме,
Мыйыкъларымы гымых къыркъама.
Осият этиб айтама,
Кесинги кирсиз тут барынг —
Сизге мени аманатым.

* * *

Шахан нартюх татлы болады,
Башхасын къой да, аны сал.
Агъач мыдыхда иги тишленеди,
Качавны мыдых отха сал.

* * *

Кичи-тамада айырмагъан,
Адебни, намысны тутмагъан,
Къартха, сабийге къач этмеген,
Джарлыны хатерин кёрмеген,
Ата-ана адет билмеген,
Джолда джорукълу джюрюмеген —
Ол иги тюлдю, джамагъат,
О, хайда, марджа, хайда, марджа

Энди игиге бурулайыкъ,
Бир-бирибизни джокълайыкъ,
Кичи-тамада ангылайыкъ, —
Деб, буду осиятым¹.

* * *

Эй, тиширыну амань,
Сенсе зркишини палахы,
Эринги терсине бураса,
Иги халисин бузаса.
Ауузунгу тыяр амалтын,
Къазанны бошуна ышырма,
Джашауну тюйюш бла ашырма,
Эринги сёз бла къыздырма,
Турмушунгу бош буздурма.
Мени тамам ангылагъаным:
«Эркиши от да — тиширыу суу,
Эринг джаньб тебресе,
Юсюне челек бла суу къуй»,
Алайсыз чыртда келишмезсе,
Олду санга аманатым².

* * *

Кече келген арба бла,
Джашла, къууанч бизникиди.
Кюндюз келген тачанка бла,
Хайда, тойну аямагъыз.
Бозаны да ичигиз,
Харсы къызыу уругъуз.
Ишибизни да унутмагъыз.
Ишлемесек, Мамай,
Тейри, ач къалырбыз,
Ортада дауур болурбуз,
Алайчыгъын эслегиз.

¹ Аппа кесин бек ишленмекли, адебни, намысны, хар джорукъну орну бла джюрютгенди. Башхала да алай болсала деб излегенди.

² Бу сёзюн эрине джууаб этиучю тиширыугъа айтханды Аппа.

«ЧАРХ ДА АЛГЫН БУРУЛА ЭДИ
БАЙЛА ЮЧЮН,
ЭНДИ УА—ОНГСУЗЛА ЮЧЮН,
ДЖАРЛЫЛА ЮЧЮН...»

(Октябрь революциядан сора этилген назмула)

* * *

Джер болуб эди башы тюбюне,
Власть келгенлей бурду тюбюне...

* * *

Кёкню булут басыб,
Джерни тубан джабыб,
Бузлауукъ болгъанында,
Джылы аяз эритди,
Сюрдю, чачды, чууакъ этди,
Бютеу барын джылытды.

* * *

Эресейни ичинде
Орус миллет кёобханды,
Джарлысы кёозгъалгъанды.
Базыкъларын бууады,
Узакълагъа кыыстайды,
Думп этеди, кёууады.
Къачадыла итлери,
Къолгъа тюшедиле кёблери.
Тутулгъанларын бууалла,
Ууаталла, ууалла.
Пакъыр, мискин кёаууму
Кеслерине джол ачала,
Джангы джарыкъ дуняда
Зулмулукъну чачадыла.
Бу — деу Ленинни болуму,
Саугъасы джарлы халкълагъа.
Ол азатлыкъны кыыйыры
Бизге да, илячинча, джетер,
Чачыратыб бийни, ханны,
Джаханимни джандет этер.

Сынты элни огъары кыйырында Теберди суудан ётген кёпюр.
XIX ёмюр

* * *

Джер бурулду башы тюбюне,
Бурулду тамам тёп-тёп ерек,
Дуния башы тюбюне болду —
Деб сагъышлы сарнайды амма.
Ангылатдым болумну анга.
Амма, джылама, бары да орнундады.
Тегаран джангы джашау ачылады.
Тикирал билиб къарт ана
Кёзлерин ачыб сагъайды.
Эндиги турмушда тенгликде
Джашарбыз деб, къууанды.

Тырнакъ улу

Тырнакъ улу — бит къууургъан,
Иннетни терс уулагъан,
Джалчыланы кыйнагъан,
Хакъ кесеклерин бермеген,
Адамны бош терслеген,
Сен да асыры онгмазса,
Алай насыблы болмазса,
Кюрен тартма кесинге.

Сомдан апасны тайдырмайса,
Пакъырны джазыкъсынмайса.
Аппагъа уа не этерсе?
Урурса да къалкъытырса,
Джангыз алашаны алырса.
Аны сатыб тартарса,
Къабанча кёбюб джатарса.
Энди уа не айтайым?
Къоркъуб а къалай къалайым?
Эмуркъагъа батханча,
Джарлы хакъны ашайса.
Дуния деген кёзюудю —
Энди ол бизникиди.

* * *

Джагъаларын джуууб кие билмеген —
Шимиртеле,
Сом амалтын джан берген —
Миширтеле.
Юсюме аягы гъыз
Сюртюлмесин
Кетгенди зам дьыгъыз —
Меннге киши кюлмесин.

Тюзге тегюлюб, эл тюшдю

Уллу Ленин джер эркинлик бергенди Къарачайгъа:
Гум ёзеннге, Схауатха, Къобанны Ары Джанына.
Седирелле тар ёзенден адамла хар къалайгъа,
Барыб, тюшдюле тюз-дангыл ёзенлеге, балаган салыб.

Гум ёзенни тарыдан чыгъыб, догъбун тюбде,
Кёрдюле бир юй ышанчыкъ, терезеси сыныб.
«Къайры келдик?» дегеннге: «Терезеге!» — деди.
«Элни атына не атайыкъ?» «Терезе!» — деб, ат берди.

Гюрджю улу кенг-кенг атлаб, ёлче салады джассы орамгъа:
«Орам кенг къалсын, бачханг эркин, джутланма былайгъа!
Школ салыгъыз, ма, бу сыйдам майданнга!
Ишлегиз юйле, баула, къалмагъыз сууукъгъа, не бораннга!»

Зеке халбарчыкъ этди къара суучукъну къатында,
Матай чалман юй ишледи тюз майданда.
Сора Дуппур-Тюбюнден джетди Чыгырчыкъ Умар:
«Акъла бизни мараб аталла!» — деб, бети болуб чубар..

Беккич, Бурунсат атаманла къачдыла,
Джитибаш бёркюлени кёрюр-кёрмез...
Келир джылына эл къуралыб къалды, джер берилер-берилмес!
Мюрзеусюз киши да къалмаз, энди ачлыкъ да келмес!

Юй ишлерге ашыгъыб, къырдыла чыбыкълы чегетни,
Эшекден, атдан, гыргнайдан толтурдула Кюн-Бетни.
Кёкей джаратды Алмалы-Къолну,
Джаммалары бла Джатдолары балсытдыла Ташлы-Къолну...

«Чыгырчыкълары» аталды Умар төгерекге,
Сары эрик орнатдыла биринчи кёгетге,
«Кысхала», Къаитлары огъурадыла Чегет-Джанын,
Гочиялары кючледиле Зекени огъары джанын.

Мырзакъул

Ачахматланы Мырзакъул
Аскер башчыдан кетмейди.
Кюрешгенликге, Шкуруну
Кёлуне бир да джетмейди.
Мырзакъул, инсанла, чакъырады,
Айтханын чыртда этмегиз —
Азыкъ, аш дейди.

Излегенин бермегиз!
Къыс кесинги, мурдар Мырзакъул,
Энди бийликден кетгенсе,
Махтанырча, кимлеге
Не игиликле этгенсе?

Оноуну къолгъа алайыкъ

Туругъуз, хайда, малны,
Джерни ортагъа салайыкъ!

Боюнсханы атайыкъ,
Оноуну къолгъа алайыкъ!

Джангы заман келди

Джангы овоугъа къурман болайым,
Бай, джарлы деген къалды.
— Аппа, къошунг, малынг къайда? — деб,
Бешиш этгенни къоярла!

Джангы джашауда джашайла

Джѳгегейчилени байды эллери,
Мелхумду, битимди джерлери.
Кимге сыйына эсириклик,
Кимге джараша эсиргенлик.
Была бозаны къайнатыб иче элле,
Бир-бирлерин аямай тѳе элле,
Къызыб бир-бирлерин сермей элле...
Энди къара: къарнаш-эгешча бу элге,
Керти иги ишленмекликге!
Тойчу, оюнчу джамагъат,
Къаллай закый адамла чыгъад!
Юйлери акъ къанджалбашла,
Зырна битген терек баччала.
Чамгъа, накъырдагъа устала
Джангы джашауда джашайла.

* * *

«Джылыбѳрклеге» санайдыла
Чийбыдырла хаман бизни.
Уахтыгъыз а джетди сизни,
Аллах ургъан ит джаманла,
Къобугъуз джарлы-джалчы,
Биз да алагъа силкинейик,
Сирелмейик, баш кѳлтюрейик.
Афендиле эм моллала
Межгитле бла мезиртеле
Барысы да онглуланы,
Залимлени джакълайдыла.

Бизге тигим этдиле

Кёл Джагъасы битимли джерден
Бизге тигим этдиле.
Алгъынныгы джер иеледен
Сыйырыб алыб бердиле.

Джюреги учунуб урунганны
Бу семиз тюзле ач къоймазла.
Алгъын кибики джаукъарыла
Джарлы хакъдан тоймазла.

* * *

Къызыб келеди Крымны швед ийнеги,
Бир тепсини юкуне тюрлю-тюрлю
Хант салалды энди Аджини Джандет
Деген келини.

Тойда

Бир да къалмай чубурчепкенле,
Къуйрукълары кесилген тайлача;
Джаякълары уа семиз къбгенле,
Башхасы болмай, толгъан айлача,
Сюзюлюб тойда тепсегенлери уа,
Турнала тизилгеннге ушайла.
Джаш къызыны къуууб, ол да силкиниб
Къалай ариу сан ойнаталла!
Тюу-машалла, ой тюу-машалла! —
Аман кёзле къарамына къарамасынла.

Эл къуралла

Алижкъ улу Токъал, Сыгынчы Осман, Хырха Хоштай
Бакир улу Токаш бла Джашей улу Ибирай,
Тийре къуралла Мырдыла Башы кюнбетде,
Барыб, тёппелерине къонду Батал да, эм мийикге!

«Джёрмелары» да бир тийре болдула,
Гемсокъурла, Батдыла андан ёргерек къондула.

Шайлылары да Джаммаланы төрүне өтдүлө,
Эрикгенланы, Бостанланы джартылары Къамыш Къулакъгъа
кетдиле.

«Нартюхлары», Джаныбекле Къаялы Дуппурчукъну башына
миндиле,
Сарылары, Гыдыйлары аланы огъары джанына тизилдиле.
Багъатырлары, Тебулары, Гына бла Каппушлары,
тиллешгенча,
Тюз джерни киндигин кючледиле, ата мюлкню юлешгенча!..

Дуппур Арты да къуру къалмады,
Шаманланы Декку бла Сыллагъар Салых,
Багъатыр улу Хамзат бла Биджи Биймырза
Тийре къурайла, бирер саламбаш ючюк салыб...

Ишге залимдиле терезечиле, беллерин да тюзетмей,
Гырджындан тоя тебретиле, джарыкъды аланы кёллери.
Акъ зыгъыр ташлы таугъа да «Акъгыртнай» аталла!
Энди Гум Аягъында, аякъланы кенг джайыб, кюнле зауукълу
баталла.

Боза ичерге эришиб...

Джыйырма алтынчы джылда эди.
Терезеде Сарыланы Аскер джыгырам эди.
Бир кюн, тишлик да этдириб Обакъайгъа,
Ичишейик боза деб, ол къалды хахайгъа.

Ичебиз тары бозаны, сюзюб-сюзюб.
Челек бозаны къангкъайтыб, бауун да юзюб,
Тангнга дери джортдум эшик аллына...
Меннге келген хал келмесин къанлыма!

Микоян-Шахар ачылгъан кюн

(Аппаны айтхан сёзлери)

Бетибизни чыгъарады, Асланкир,
Къобуз бла къызынг Бабай,
Мыхалчыла той бла болдукъ къолай,
Киши келелмеди бизге алай.

Әлибизни иги бла айтдырдыкъ,
Анга кѣууанч кѣошудукъ,
Анга кѣууанч кѣатышдыкъ.

Кѣайсынны ийнеги

Кѣайсын ийнек сатыб алганды базардан,
Ийнеги кѣызыл кѣалмукъ тукѣумдан.
Кѣалмукѣайым челек сют берлик эди,
Эркиши саумаса, кѣарыу эталмайды Балдан.

Табанлаб, чѣргейди хаман.
Кѣб тийгенди Балданнга табан.
Кѣайсын кѣошдан келгенди,
Балданын сойланыб тургѣанлай кѣргенди...

Кѣалмукѣайны аягѣын сугѣуб чалманнга,
Аямайын ийнекни саугѣанды.
Ашы аны кѣауданды...
Кѣайсын чѣмюч сютчюк саугѣанды...

Ачыуланыб Кѣайсын Кѣалмукѣайгѣа,
Алыб кетгенди аны таугѣа.
Джайлыкѣда тоюб, Кѣалмукѣай да,
Челек сют бергенди алайда!

Бернени юсюнден

Аман адетни уа,
Уругѣуз да, джыгѣыгѣыз.
Орнуна игини тыгѣыгѣыз!
Бутакѣларын бутагѣыз,
Багушха атыгѣыз,
Кѣара кѣсеу этигиз,
Джерге терен кѣмюгюз!

Джангы адет башланнганды

Джангы адет башланнганды:
Бернесиз, кѣалынсыз,
Учуланды бир ийнек нормады
Кѣалыннга иерге.

* * *

Башыбыздан къараб турады
Белсизланы къолан Сюлемен.
Бир элде эки юйдеги джокъду,
Джангы джашауну суймеген.

* * *

Адамла чабышдыла,
Тёрт джанымы алдыла.
Бир-бирине хапар этдиле:
«О-хахай! Аппа келди»,— дедиле.
Мен ортада сирелдим,
Кёб ариу къызны кёрдюм.

Биченни къызыу заманыды

Бу заманда юйде тургъан
Таулу адамны амавыды,
Чархын эринчекге бургъан.
Чачылыгъыз! Кетигиз!
Ишигизни этигиз!

Кёл джагъада

Беш арбада он ёгюз
Энди сынаб кёрюгюз:
Джамагъат бир иннетге джыйыламыды?
Тамада айтханыга кичи сыйынамыды?

1922 джыл къызылпоkunчулагъа

Юлеригизге къарайма да —
Бир да къалмай зыккыл, джамаулу.
Халигизге къарайма да —
Чачылыргъа джараулу.
Огъай, ол акъылны къююгъуз —
Джерлешейик, марджа, элибизге.
Киминг чыбыкъ келтир, киминг къазыкъ —
Болушайыкъ бири-бирибизге,

Баш алдамайкъ болуб джазыкъ,
Къанану Аппа не биледи, демегиз,
Басылайкъ, урунайкъ,
Джерсинмей, чачылыб кетмегиз,
Келигиз, бир юйор болайкъ!

Кичибалыкъ

Кичибалыкъ джангы элди,
Джокъду алгъын кибик бийлери,
Кечеден кюннге ишлениб барадыла
Тохтарны къошунбаш юйлери¹.

Кесинги джангы адетге джарашдыр

Хаджи-Бекир чанкаладан бийче къызны алгъанында, — ой!
Махтанады, къолланы галифейге ургъанды,
Ол бухарны да джанбаш къаблаб — ой!
Башын улду кёрюб тургъанды.

Джезбаш улу, барыбыз да тенг болдукъ — хур!
Энди артыкъ сёлешген къылыкъ къалды,
Кесинги джангы адетге джарашдыр — хур!
Эндиги инсанлагъа келишдир.

Адамланы бири-бирине илешдир — ой!
Бу осиятым кёблеге аманат —
Ашпаны ангылагъыз, джамагъат — ой!

Джангы оноугъа джанлайла

Балдан татлы аш джокъду,
Ертенлары балны учуз кёрелле,
Суу орнуна гошпан бла берелле,
Ашамасанг, къоймайла,
Къонакъ болсанг, мал соялла.

¹ Кичибалыкъ джангы орналгъан заманда Биджиланы Тохтарны башчылыгы бла джарлылагъа кърал юйле ишленген-диле.

Джолоучугъа хатер этелле,
Адамны адамча кѳрелле.
Была джолну сакълайла,
Етгеини бал бла сыйлайла,
Энчи ишни къоялла,
Джангы оноугъа джанлайла.

* * *

Алибий, керексизге дауур этме,
Акъыллыланы кесинге кюлдюрме,
Хыйла, зар иннетинги эшитдирме.
«Елюнг болса, джерге ашыкъ», — дейдиле,
«Къызынг болса, эрге ашыкъ», — дейдиле,
Ала эм бек амалсыз ишледиле,
Джашынг къатын алды деб урушма.
Дуния малын къызгъанма.
Къууанчдан чыртда тыйма.
«Джазыу оджакъдан къурум акъгъанчады».
«Ханс да заманында чагъады».
«Кѳгет да битиб агъады».
Къалай тели, гызмар адамса,
Къууанчны алдын нек тыяса,
Сен керексиз бит къууургъан!
Къул, ѳздеи адет энди къалды,
Деу орус ишни къолгъа алды.
Эй, джамагъат, сизге айтырым:
Хар зат чагъында багъалыды,
Андан ѳтсе, бюсюреусюз къалады.

* * *

Эй, джашла, ишигиз къолай,
Къолайлыкъ да бир онггад.
Хайда, ортагъа джыйыдыгъыз,
Бир ууучха сыйыныгъыз,
Къатдырыгъыз беллени,
Джашнагыгъыз джаш эллени.

Джангыча барсын джашаубуз,
Мелхум болуб ашаубуз.
Ишлербиз сыйдам джолла,
Бай болсунла колхозла¹.

* * *

Багъырбаш, чыкъма ырджыдан,
Къуру къалырса гырджындан,
Орун табмазса ныгъышда,
Алгъын кибик, баш ушакъда.
Сыйынг къалмагъанды элингде,
Бушуу, бушманын ююннде,
Ушаб къалгъанса кийикге,
Кесинги салма мийикге.
Дуня алмашыннганды.
Джол джорукъ да башхаргъанды.
Джашаугъа джакъма накъышла,
Ой, джангыча джашаб бир башла.
Багъырбаш, чыкъма ырджыдан,
Къуру къалырса ырджындан.

* * *

Кел, кукакёз, бирге болайыкъ,
Экибиз да бирге турурбуз.
Тары какга сары джау джарашханча,
Экибиз алай келиширбиз,
Эркин тенглик джашауда,
Биз да джангыча джашарбыз.

* * *

Кече къалсам къошда, къолда,
Джюрюсем да узакъ джолда,
Турама сени унутмай.
Джюрекден чырта къурутмай,
Джылтырауукъ къутас чачынги,

¹ Аппа бу сёзлерин колхозла джангы элде джангы къу-
рала тебреген ауукъда айтханды.

Ариу айбат кука атынгы,
Кёргюзтеме хамаи кёзюме.
Чырайынг, сыфатынг эсимде.
Сюймеклик макъамынг ичимде.
Джёнейме ой ат белнде.
Рысхым, мюлкюм да сары ат.
Бек суйгеним тары как.
Кел хош болуб ой джашайыкъ.
Джангы дунягъа кёшпулайыкъ.
Энди джангыча сёлешейик.
Джашау болумну кёрейик.
Джаным, Эркехан, амаи болмаз,
Акъыллыла салгъан оноу,
Бизни да кенгге атыб кёймаз.
Эскилик кетди, болду тоноу.

* * *

Эй, Чошпакъ, ангыла сёзюмю,
Ач да эки хыпки кёзюнгю.
«Ёлюнг болса, джерге ашыкъ,
Къызынг болса, эрге ашыкъ», —
Деб айтыу сёз барды.
Хар ишинге терк ашыкъ,
Аллайын дженгил-дженгил,
Хайда, элени кёурайыкъ —
«Хавс заманында чагъады,
Кёгет бишиб агъады».
Аламат-айбат джасайыкъ
Джангы элле ашхы джерледе —
Ма, берилиб, ачылыб баралла,
Тул-губан кёрачайлыла
Сейирлик джарашыб баралла.

«ТИЛГЕ ЧЕМЕР КЕБ АДАМ БЛА
ДЖАРАШЫБ УШАКЪ ЭТГЕНМЕ,
КЕБ СЕЗКЪАБЧЫКЪНЫ КЕРГЕНМЕ».

(Аппаны хапарларындан)

* * *

Бир джолда кыш Аппа бир кызгъанч байны кышуна барады. Аппаны кесин сыйласа да, бай аны атын мулхаргъа тыйыб кыойгъан болмаса, бичен салмайды. Сора, кете тебрегендинде, Аппа, аны ангылаб, байгъа былай айтханды:

Кюртюню юсюнде кёрдюм мен бир кый
сокъмакъ,
Башыга тийгеед сени бир темир
токъмакъ...

* * *

Бир джайгы кюн Аппа бир байны кышуна тебрегенди. Схауатха джетгенлей, атын тохтатыб сирелгенди. Бай не эгерикди эке, деб Аппа сынаргъа излегенди. Ол бай а кышундан бери къараб: «Аппа, сен тюзсе бюгюн мени кыйгым, мен чалкычыларымы ашырыргъа керекме», — деб, кышуна кириб тебрегенди. Сора Аппа, аны ючюн былай-алай демей: «Бери бир айлан», — деб кычыргъанды. Энди уа не дейсе, не излейсе?» — дегенди бай. Аппа да:

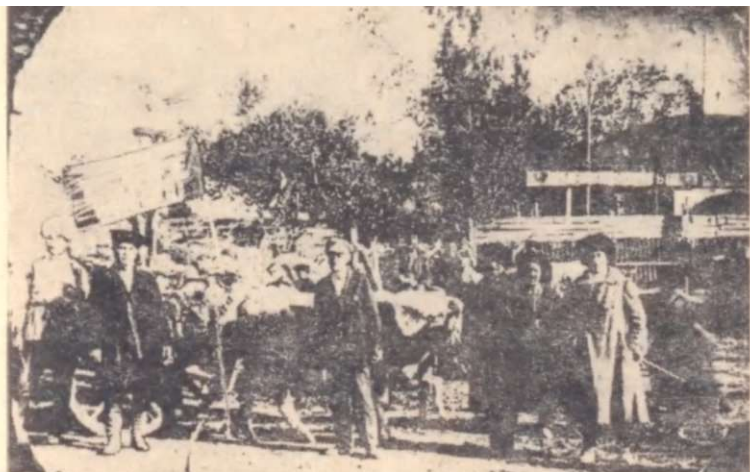
«Стауатында бир сынган арбанг,
Чоюн какды къарын марданг, — деб, ызына айланыб кетгенди.

Ол байны стауатында керти да бир сынган арбасы болгъанды. Эркишиге какны кёб ашайса демеклик уллу бедигше саналгъанды... «Асыры чийбелсе, какны кёб ашай болурса», деб да айтхандыла. Как тиширыуну ашыды, деб ол заманда алай антхандыла. Аппаны ол байгъа алай айтханы олсагъат кышлагъа джайылыб, андан сора ол байны атын айтмай, «каккыарын» дегендиле.

* * *

Хубийладан биреу джалчысын тереге тартдыргъанында, Аппа джалчыгъа былай юретгенди:

Улху бер да, башыгы ал,
Омакъланыб «алмайма» дер,
Хазыр орнуна сал!

«Жызыл обоз». Колхозчула къралгъа мюрзеу ашырадыла. 30-чу джылла.

* * *

Аппаны малыгъы керти асыл, тёртлю бугъасы болгъанды. Кесамат этиб, биреуленнге пай джерин чалыргъа береди, тууарын джазгъа чыгъартыр ючюн. Баивы кёлуне кир иннет киреди: «Мен бугъаны багъыб, отлаугъа джетдирсем, къабакъ тууаргъа къошар да, анда алапат тууар-агъач къралыр, бизни малыбыз учуз болур», — деб.

Бугъала башха багъылгъандыла. Бирин бирин кёрселе, мынгая тургъандыла. Бай кесини эки бугъасын Аппаны бугъасына бошлайды. «Экеу биреуню джауу». Ала бугъаны быгъынындан ичегилерин къратадыла.

«Сиз шайтанлагъа ышанган мен къруб къалайым. Сиз инсан адамча сёлешген кир иннетлилесиз. Джакъсызлагъа дертлсиз. Сен элни насыбын алыргъа излединг, алай а бир насыбы болгъан адам болса, бугъа табылыр».

Бай Аппагъа джууаб береди: «Асыры ауурду ауузунг!»

Аппа:

«Мени ауузум ауурду — джюрегим, иннетим дженгиди. Сени джюрегинг, иннетинг, кърарнынг, адамлыгъынг бирча ауурду!»

Элге баям этиб къоймасын деген къркзууда бай бугъаны багъасын Аппагъа телегенди.

Акъ-Джар сыртында Ачахматланы Азамат-Герийни джылкысы болгъанды. Аппа, айлана барыб, къошха тюбегенди, анда кече къалыргъа керекли эди. Къош неси ушатмагъанды. «Бу не айланады?» — деб билдиргенди селеке этерек болуб. Алайлыгъын сезген Аппа айталгъанын айтыб кетгенди:

Арба чархларынгы джауу джокъ — ойт, ойт, ойт —
Боюнсха чомачаларынгы бауу джокъ — хур, хур, хур! —
Залим бла кишиши дауу джокъ — ойт, ойт, ойт —

Атлы болуб джюрюшюнг джокъ — хур, хур, хур, —
Джаяу болуб кючюнг джокъ — ойт, ойт, ойт!
Джигер болуб ишинг джокъ — хур, хур, хур.

Сёлешсенг, сау сёзюнг джокъ — ойт, ойт, ойт —
Бетингде уа джибиуюнг джокъ — хур, хур, хур —
Етюрюкден тюбюнг джокъ — ойт, ойт, ойт!

Дуня мал ючюн айланаса чабханлай — ойт, ойт, ойт —
Адам эт ашайса, сом гыл табханлай — ойт, ойт, ойт!

Шашмай бёрюге ушайса — хур, хур, хур —
Джарлы халкъны ашайса — хур, хур, хур!

Къошунга келгени хуппеги бла сыйын кёресе — ойт, ойт,
ойт —
Суусаб излегенге къуюб чайкъамды бересе — ойт, ойт, ойт!
Алтын, кюмюш джюрютгенинг — ойт, ойт, ойт —
Къутуне, къауракъ кийгенинг — ойт, ойт, ойт!
Шаулук хорады мингенинг — ойт, ойт, ойт!
Аланы уа сенми ишлейсе? — айт!
Джакъсызла ишлейдиле! Бил!

Аппа таякъны къыл къобуз орнуна бармакълары бла къагъыб, бу сёзлерин да айтыб кетиб къалгъанды.

Акъ Къалада Лайпанладан бир джашчыкъ Къобан-Ары-Джанында джалда тургъанды. Мал несини атына миниб юйюне баргъанды. Къайтыб бара, джолда, атын кишенлеб, джукълагъанды. Озгъан джолоучула аты урлаб кетгендиле. Къош неси джалчыгъа ачы сёлешгенди. Аппа къонагъы эди да ол кюн:

Унукъгъан джалчыдан,
Арыгъан малчыдан,
Джаш адамдан,
Сабийден не излейсе?
Бошуна джекиресе,
Къоркъутуб атны алдыла,
Сюйюбмю берди ол а?
Тёзмесенг, тый джалын,
Сау джибер джанын!
Алайсыз джарашмаз сеннге,
Баям болурса элге!

* * *

Аппа байланы хаман да самаркъау э'е, бир мизамгъа джы-
яргъа умут эте тургъанды. Ала, ауузлары не айтыб оспарлан-
сала да, хакъысына джетгенде, кёрюб болмагъандыла Аппаны.
Кеси къыйыны бла джашагъан къара халкъны хар не бла да
джакълагъанлай, кесине илешдиргенлей тургъаны ючюн, халкъ
муну чамындан, селекесиден башлаб излегенлей ашыргъанды-
ла заманларын.

Къабчыкъ улу Адил-Герийге кесини кюеуюне этген чам
оюнун айтады:

«Батырбек (Аппаны кюеую) Уллу Къарачайгъа джууукъла-
рына бармагъанына талай заман болады. Батырбек ийнеги бла
къунаджинлеринн бирин сатыб, багъасына саугъала ал деб, юй
бийчесине Джулдузгъа береди. Ол айтылгъанны баджарады.
Кюеую Аппаны атын кере.л бла минерге хаух алады.

Ингириде Аппа, къой келтириб, союб, гюрджю артмакъла-
гъа саугъаланы башы бла джол азыкъ салады. Батырбекни
эртдембла джолгъа хазырлайды. Тепсиде ашаламай бир уллу
джерме къалыб кетеди. Аппа кюеую бла ойнаучан эди. Бу
джолда да, ойнары келиб, джёрмени эслетмей тегерек чырмаб,
артмакъны башына салыб, къысыб къояды.

Эртденнигде атын джерлеб, артмакъланы да салыб, джам-
чысын да къысыб: «Тур, Гагайбаш! — деб, Батырбекни къоба-
рады. Атха миндириб ашырады. Покун Сыртны ёрге барыб,
марачыла къош салыб тургъан джерге джетеди. Гебен тюбге
джетиб, атны джюгюн алыб, биченнге тууарады. Кеси ауузла-
ныргъа артмакъланы башын ачады. Бу заманда Покун Сыртны
оттары джанында чанала ишге киргендиле.

Батырбек джёрмени къараб кёргенлей, артмакъланы, джам-
чыны, тонну, башлыкъны алайда къоюб, атха къонуб элге

сюзюлгенди. Юйде Джулдузгъа ачыуланады, джёрмени салгъаны ючюн. Ол а аны билмейди. Аппа айтады: «Сен анга ачыуланма. Мен салгъанма, джолоучу ачдан инджилмесин деб. Ат къакъса, бек ач болады джолоучу. Бар, сабырынгы басыб, Гагайбаш! Затларынгы, адам тюртюлюб, мысхартмасын». Ачыуу чыкъгъан Батырбек ёрге айланады.

Марачы малчыла «аллах берди бнишген аш» деб гебен тюбню джюклерге келиб, загланы табыб, алыб кетедиле. Чана ыз тура, башха зат джокъ. Барыб сорса, марачыла къара антны бериб къоядыла.

Бурну салыныб, Къызыл-Покуннга къайтыб келеди Батырбек.

«Биягъы Гагайбашкы чартлатыб ойнайма дезим да, къара палах этдим» — деучен эди арт кёзюледе Аппа.

Батырбек Шымауханы джашы болгъаны себебли, чарлагъан эди джёрме азыкъгъа.

* * *

Джангерийланы (Биджиланы) атауул, Баракъай бла Абук къарнашла, бурунгу къарангы байла, Аппаны эгечинден туугъанла эдиле. Ол себебден анга бир ючлю аджирчикни бергендиле сауыгъагъа. Аппа аны ариу юретгенди. Аджирчик алапат, белгили, асыулу, ким да джаратыб аджир юлюшге салырча болгъанды. Талай замандан Баракъай, сокъураныб, тору аджирни сыйырыб алгъанды. Къарнашланы бу джарашыусуз, ушагыусуз ишлерине Аппа джыр этгенди:

Джангерийлары, дыганны
Атлыгъын чыгъаргъанымда,
Сыйырыб алдыла.
Джаяу этиб, ат джерими
Аркъама къабладыла.
Джангерийлары байлыкъларын
Къуймакъ бла билдирдиле;
Бу къуджур тамаша хант бла
Къарнымы кюлдюрдюле.
Джангерийланы джылкылары
Къаратору чунакъла.
Кеслери уа шернат-адеб
Билмеген тумакъла.

* * *

Айбазланы Мусса деген байы арбазында Къумукъдан келген ойнаучула оюн кёргюзгендиле. Мусса алагъа вохта баугъа улакъ бергенди. Оюнчула улакъны ашсынмай: «Экинчи Мусса улакъ берди!» — деб самаркъау этгендиле. Аппа да алайда болгъанды да Муссаны селеке этгенди:

Айбазланы бай Мусса.
Ойнаучулагъа улакъ бергенди.
Къотур чемични уа ол
Къой орнуна тергегенди.
Ойнаучула Муссаны келдиле,
Ойнай-кюле, къатына.
Ол кюнден башлаб.
Экинчи атадыла атына,
Ойнаучула бу джарыкъ
Айбазланы арбазгъа
Хаман да оюн кёргюзюрге
Унутмайын келелле.
Айбазланы ишленмекли,
Адебли къызлары
Алагъа къол керекле берелле.

Бай къошда

Аппа бир бай къошда кече къалгъанды. Аяга къозу кесгендиле. Толу къазан аш садмай, санлаб, тузлаб къойгъандыла къонакъбайла. Бу тизгинлени аяга атагъанды Аппа.

Чанкалада кече къалдым,
Чайкъамды бла аууз ачдым.
Къошда къозу кесдиле,
Андан къакъла этдиле,
Быкъылагъа джайдыла:
Чакъынджикле тойдула.

* * *

Уллу Гумну бир бутагъы Гитче Къышлыкъда Уллу Къарачайдан келиб орналгъан бал къошла тургъандыла. Къара апенди, зекят джыя келгенди да ары, балдан ауурланыб ауругъанды.

Алла, алла,
Къара молла!
Бал дегенинг,
Эслеб къабсанг,
Сейир ашды!
Оздурсанг а,
Къоргъашынды,
Ауур ташды.
Къара эмгек,
Сау этерик
Сууду, марджа!
Аямай ич,
Огъай десеиң,
Суугъа джат! —
Деди Аппа
Къалай улу
Апендиге, — дегенди Аппа.

* * *

Бир айлана келген «къонакъ», билгичлигим барды деб алдаб, адамланы къатына джыйыб тургъанын Къалай улу кѳргенди да, былай айтханды:

Къагъыбал чибинлеча басынгандыла
Бу гылхыу къарткъуртханы къатына,
Билгичлиги барды деб.
Ол да кимине таш салыб,
Кимине да алайлай айтыб, алдайды.
Хакъына уа къакъ эт, сары джау, ачча алады.
Инджиллик эселе да, аны разы этедиле;
Къысхача — билмегенлей, игликни нюзюрлейди
Ашар ючюн джамагъатны.

* * *

Ташлы Сыртда къызла кюн турушда олтуруб тургъанлай, Къалай улу Аппа ат бла озуб тебрегенди да къызлагъа «кюнашхы» бергенди. Къызла эшитмеген кибики, кѳрмеген кибики этгенди да къойгъандыла. Сора Аппа:

Къалай улу Аппаны атчыгъы,
Къамчи бла урмаса, джорталмайды,
Темуркъа улу Герийни къызлары
Тиреусюз ѳрге къобалмайдыла, — дегенди.

Къонакъбайлыкъ этерге унамагъандыла

Бостанланы джашла, аталары къошда болмагъан заманда,
мал ашха къоркъуб, къонакъбайлыкъ этерге унамагъандыла.
Баш тутханлыкъгъа, ишленмекликни тутмагъандыла.

Бостанланы джашлары,
Аз а болгъанында мал ашлары,
Ат ашны кызгъандыла,
Биченлерин азындыла,
Атха ат аш бермейдиле —
Къонакъгъа «джууукъ болну» кьойгъандыла,
Тау намысны джойгъандыла, — дегенди Аппа.

* * *

Схауатчыла сёзге уста болгъанлары себебли, сёз бла баш
алыб тургъан болмаса, Аппагъа къолай къонакъбайлыкъ этме-
гендиле. Марада уа кёб кере болса да, тау адет бла ишленмекли,
ачыкъ кёллю тюбешиб тургъандыла Аппа бла.

Сёз бла дженгиширик болсанг,
Кюндюз Схауатда бол.
Кече-кюн къаллыкъ болсанг,
Марада бол, — дегенди Аппа.

Джөгетейчиле бла ойнаб...

Уллу къарачайчыла, тебердичиле, марачыла, джөгетейчиле
бла ойнаб: «Сиз сыгын кюйдюресиз да, сыгын ийис этесиз», —
дегендиле.

Аппа да былай айтханды:

Бычагъымы тоту джокъ,
Джөгетейде отун джокъ.
Бёрюсындан айланганлай,
Сыгын ийисни ангылайма —
Мында сыгын от бла джашайла.
Ол мыдыхда бишген гырджынны —
Билмейме — къалай ашайла?

* * *

Бир кече семиз ирк кесиб къазанга салгъандыла. Аппа малчылары кюлдюрюб асыры дырын этгенден кечени къалай кетгенин, этни бишгенин билмей къалгъандыла.

«Да дунья бла бир кюлдюрдюгюз, энди мен сизге аитайым: Эт бла джаным бирди. Отда берекетли къазан болса, бир да бек джарыб, аягъым аякъгъа, джаягъым джаякъгъа джетмей, не айтыргъа, не сёлеширге билмей, чамла уа, «хайда чыгъар» деб, тамагъыма тыгъыладыла. Къотарыб къолумдан келмей къалама. Артыкъсыз да бек, къонакъбайлары кёзлери-къашлары тешилиб элесем а, аямай учунама», — дегенди Аппа.

* * *

Дырын джыя тургъан джашлагъа, тубанчыкъ басхан кёзюуде, Аппа келгенлей, тубан бир джары ышырылгъанды.

«Джашла, кёрдюгюзюм? Тубанчыкъны, атха миниб къуудум да, тас этиб ийдим!» — деб кюлдюргенди Аппа.

* * *

Хукелары бла Сернеклары Аппаны кёлюне джетгендеринде, ол аланы махтаб кетгенди:

Къызларыгъыз къысымлыла,
Джашларыгъыз джууашла,
Къойларыгъыз кёкбашла,
Узунбелле, атауулла,
Тууарларыгъыз абайханла,
Атыгъыз шаулук хорала,
Кесигиз сюекдиле,
Ишге бек джигерле;
Таб юретгенд атагъыз,
Джокъду бир да хатагъыз.
Эй, Сернекле бла Хукеле,
Ёмрюгюз биргедей!

* * *

Марада Къалай улу Аппа кёб кере болгъанды. Бир кере тойда, байды джеригиз, хайырланыгъыз деген магъанада былай айтханды:

Марада эт къазанла къайнайла,
Сабийле, улакълача, ойнайла.
Татымлылла джайлыкъла,
Кёбдю мында байлыкъла,
Сейирликди мында табигъат,
Магъадан къазаргъа алапат!
Байрамланы этейик,
Муратлагъа джетейик!

* * *

Бир кюн Аппа къошха келеди. Ат кереги да кеси да омакъдан дуу деб джана, 7—8 джыл болгъан къойчу джашчыкъны къатына джетеди.

Джашчыкъ Ашаны хазырларыны башларын бир-бирине джалгъай, бойну бла айланган кюмюш сынджырын кёрюб: «Муну ким бергенди?» — деб, кёзчюклерин джылтыратыб къарайды. Аппа анга:

«Хопалайчыкъ,
Добакайчыкъ!
Хохалайчыкъ,
Гогалайчыкъ!
Аланы къой да, ма:
Конфетлени аша.
Аперим, аперим!
Сен къууанчлы джаша;
Уллу киши болгъун,
Ой насыбдаи толгъун!
Атанг пайдангы кёрсюн,
Ананг джанынгы сюйсюн!» — дегенди

* * *

Аппа Сылпагъарладан бир къошда къалады. Аталары ингирде элге тебреб, эки джашына къонакъны сыйлагъыз деб амат этеди. Джашла токълу кеседи. Аппагъа ашатадыла, азыкъ да саладыла. Ол кече эки бёрю къой баугъа тюшгенлеринде, джашла экисин да ёлтюреди. Аппа анга атагъанды бу тизгинлени:

Умут этиб келген эдигиз
Сиз да менича тояргъа,

Къойланы бир табсыз бусаклаб,
Мухуругъузну къояргъа.
Алай а сизге кечилмеди,
Мал а бошуна берилмеди.
Аллахны тюз джанчыкъларын
Къуру баугъа бекледиле.
Атымы уа аямайын
Арпа салам бла кебледиле.

* * *

Марада кече къалгъанында, Аппаны аты отламай, быкъыгъа тагъылыб къалгъанды. Кесине да гардош, гаккы ашатхандыла.

Тюшюб къалыб амалсызгъа,
Атны такъдым аджалсызгъа.
Марачыла маджаладан
Къалгъан мандалакълагъа
Гогокладан туугъанланы
Къошуб, аша деб бердиле,
Къарнымы, гыбытча, кердиле.

Къонакъда

Къочхарланы Асият, Малсуйгенланы Дауутну къызы, 1928 джыл Къызыл Покунда къарнашы Къурманбийлада тургъанлай, Къалай улу Аппа ол элде джашагъан эгечине келеди. Къурманбий Аппаны юйюне чакъырады... Аппа Къурманбийлагъа келгенинде, алагъа хоншу-тийре эркишиле да киредиле...

Къурманбийлада ашаб-ичиб бошагъанлай, Аппа бла аны биргесине олтургъан эркишиле арбазгъа чыгъадыла. Чыкъсала — арбазда кёб адам джыйылыб тура. Ала Аппагъа «шо бир джырла» деб къадаладыла. Кёб да тилетмегенлей, Аппа джырлаб тебрейди. Эркишиле эжиу этерге излейдиле, алай а Аппа, «эжиу этерча джырламай, дженгил-дженгил айтыб бара эди», — дейди Асият. Бир джырында бютеу эллени юслеринден айтханды, хар элли кесини энчи ышаны. Сёз ючюн, джэгетейчиле — нартюхюле, марачыла — гардошчула, ташкёпюрчюле — къабчыла деген сёзлени да айта джырлагъанды...

Анасы келди, гырджынына тагъылыб

Аппаны эгечинден туугъан джаш Муслимат деб бир кызыны суйгенди. Бир кюн ийнеклери къачыб, джаш да аны излей, атын да чабдырыб баргъанлай, кызыла: «Иги джаш, къайры ашыгъаса, Муслиматны да ала барсанг а», — деб чам этеди. Ол да, бери айланыб: «Тейри, туура бусагъатда бериб ийsegиз да, элталлыкъ тюлме», — дейди. Андан сора Муслимат джашны хыликге этген халда ийнар этеди. Аны эшитиб, Аппа кызыгъа джыр эте башлайды:

Гадийни кызы гапына киби,
Къырыб кете зди, атыла кириб.

Энди уллу джыр этиб, бедипликге къояды, деб, Муслиматны анасы, бир гырджыны да джан джаулукъгъа чырмаб, Аппагъа келиб: «Шо, аллах ючюп, бизни кызычыкыгъа джыр этме», деб тилейди. Ол кетгенлей, Аппа эте тебреген джырына, ол гырджыны да сагъына, джангы тизгинле къошады:

Анасы келди, гырджынына тагъылыб,
Алтын кызыма сен джыр этме, деб джалыныб,
Къызы уа турад, къоз гюрбедеча, багъылыб...

* * *

Аппа юленирге унамагъанында, джууугъу-ахлусу бир оноулу болуб, бир кызыгъа сёз тауусхандыла. Келин этиб келтиргендиле. Аппа уа ол кюн огъуна, кишиге да билдирмей, Къобан-Ары-Джанына къачыб кетгенди. Къурманлыкъ да этилгенди. Излеселе — Аппа джокъ!

Келин да кетиб къалалмай, юч айны сакълагъанды. Сакълай-сакълай кёзлерин тот басхан келинни, ариу айтыб, ата юкюне ашыргъандыла. Ол кюнню ингир аласында огъуна Аппа «Салам алейкум!» — деб, салыб келгенди.

Былай нек этдинг деб соргъанларында, Аппа:

Нек дегенни сагъынмайын къоюгъуз,
Мени сылтаум бла бир иги тоюгъуз.
Кетгеними неси керекди сизге?
Сизге кереклигизни табхансыз:
Мени ючюн деб, бир иги тойгъансыз!

Тыбынабел Халимат

Аппаны эгечинден туугъан Чотчаланы Батырбекни джашы Хамзатха Капшусланы Махсютню кызы Халиматны тилегендиле. Кызы барыргъа унамагъанды. «Кюн сайын хар атламынгы хыртлайды Аппа», — дегенди Халимат, унамагъанына сылтаугъа Аппаны салыб. Аппагъа бу сёзле кюч тийгендиле. Ол себеден джыр эте тебргенди, алай а тилеб тохтатхандыла:

Тыбынабел Халимат — ойт, ойт, ойт! —
Кимге неле айтады? — хур, хур, хур!
Багъа¹, кызынгы берме — ойт, ойт, ойт —
Алай а ауузун тый! — хур, хур, хур.
Хур кызылагъа тенг этме — ойт, ойт, ойт:
Аллай бодалмаз кызынг — хур, хур, хур!
Багъа, кызынг чоюн какны — ойт, ойт, ойт —
Къалай дженгил ашайды! — хур, хур, хур —
Джарлы Данил былайда — ойт, ойт, ойт —
Къоркъмай къалай джашайды? — хур, хур, хур!

* * *

Орусладан бир джаш Чотчаланы бир ариу кызыларын (кызы кеси да огъай демегенди) суйргенди. Чотчалары кызыны дже-тиб сыйырыб келгендиле. Правленнге тарыкъгъандыла. Орус улуну правленнге чакъырыб, соруу этгендиле. Джаш, бек джунчуб, джууаб эталмай тургъанды. Аппа эшикден кириб келгенди. Орус улу анга, мыдах болуб, болушлукъ излей, ангарылыб къарагъанды. «Мен муну ючюн джууаб этерге келгенме, эркинлик берсегиз», — дегенди Аппа тамадалагъа. Ала эркинлик бергендиле.

Аппа:

«Кызыны нек суйргенсе?» — деб, мынга тюз айыб этесиз. Алай а бу тамам мадарсыз болуб этгенди ишин. «Къара-Тёбеден акъ будай ун келтирсем, аманды, ашялмайма; Махардан аламат парат отун келтирсем, джанмайды; Бийчесындаз джау, бышлакъ, эт келтирсем, алайдыла-былайдыла дерге къалыб, башымы суугъа атарыкъ этгенди анам», — дейди джаш... «Бу кызыны анасыны башын суугъа атдыргъан хапарын эшитген эдим да, ол мени анамы башын да суугъа атдырса, меннге бир

¹ Багъа — кызыны анасыды.

джашау ачар эди деб, дыгаласдан этгенме, дейди Орус улу», —
деб, Аппа алай айтханында, сюдлюк ишни онгуна бургъанды.

Сора бу «анасыны башын суугъа атдыргъан» деген сёз кы-
зыбызгъа бешишди деб, Орус улугъа Чотчалары кызыларын бер-
гендиле.

* * *

Бир тиширйу саякъ айланганды. Къызы да аныча болуб
тебрегенин эшитгенинде, Аппа, аланы атларын айтыб: «Ол
кюндюз алым джыя, ол да кече алым джыя», — деб, бетлерин
эникге къаратмазлыкъ этиб, тыйыб къойгъанды.

* * *

«Агъач гоппандан бла алтын аякъдан ашагъанны не баш-
хасы барды? — дегенди Аппа, — Татымлы хант болсун ансы».

* * *

Джагъанасда тау чууутлула джашагъандыла. Ол халкъ хар
неге да бирча уста, чемер болгъанды. Темир этиуге да улуу эс
бёлгенди чууут халкъ. Былайда эмен агъач кёб болгъаны себеб-
ли, къубас, сахтиян бояб да кюрешгендиле чууутлула.

Джагъанасда чууутлула'тери бояб, къубас этедиле,
Эмен къабукъну къайнатыб.
Таулу джашла чабыр киедиле,
Кёрдеуюк бла къаралтыб, — дегенди Аппа.

* * *

Эки малчы нёгер, джер иеси бла даулашыб, кюз биченлик
табмай къалыб, кыш бичен сатыб алгъандыла. Улуу джарсы-
гъандыла.

Алибий бла Сарыбий
Къош нёгерле болдула,
Джер не бла урушдула,
Ортадагъын алдырдыла,
Малларын кышха
Биченсиз къалдырдыла.

Къочхарладан тёртеулен, къош нёгер болуб, Гъурмек Сыр-
тында чалкъы ыз излей баргъандыла. Экиси табхан джерлерин-
де «ханс гымыхды» дегендиле. Экиси уа табмагъандыла.

Биринг а табалмаса, табханынг а табан урса,
Кёкден тюшмез биченлик;
Этмегиз уллу кёллююк,
Гъурмек Сыртын чалыгъыз,
Ишни къолгъа алыгъыз —
Малны джазыкъсыныгъыз,
Къалсын кемсизлик —
Къышкы кюнню кёрюрсюз! — дегенди Аппа.

Ленин ауушхан кюн...

Бир кюн Аппа бир да бир бек мыдах болуб келеди къошха. Джууукъ келди да, саламлашмай, джюген билеклерин узатды, «атны такъ» деб. Кеси къошха кириб кетди. Бушуу-бушман болгъанына биз да къайгъы этдик, джукъ а соралмадыкъ. Терен ахсынды. Аш-суу салдыкъ. Бисмилля да этмей мурджаргъа тыгъылды. Къош тамада къарт: «Аппа, не болгъанын айт, эшитейик ханарынгы. Кесинг энчи къыйналыб турма», — деб къадалды.

Аппа, джыламсыраб, айтды: «Джер джюзюне кюн тийирген деу Ленин ауушханды... Эшитген болмазсыз, элдеде инсанла бек кемсиз мыдахдыла...» Биз да терен бушуулу болдукъ да, баш энишге къарадыкъ. Аппа, эки ыйыкъны тиши-башы ышармагъанлай, адамыча сёлешмей турду. Талай заманга чамларын да унутхан эди. Ленинни ауушханы Аппагъа бек авур тийгенди...

Мулхарда джашчыкъ бла сёлешгени

Мулхарда тууарланы сакълаб тургъан джашчыкъгъа Аппа: «Кёб болсун, улакъ теке!» — дегенди. «Сау бол, Къалай улу Аппа деген къызтеке». «Сени ким юретгенди алай? Болубму къалдым сеннге селеке? Кимни джашыса, кимди атаи?» «Ма ол къарт бугъа». «Нек айтмайса атангы атын? Ананг кимди, аны атын айт!» «Майна ол къарт ийнек». «Да сеннге не болду?

Атангы, анангы айтдырма, атларын джашырма». Джашчыкъ, тынгылаб тургъан болмаса, джууаб этмейди. «Сиз тиллешгенми этгенсиз? Мениге кызтеке нек дейсиз?» — деб, бурулуб кетгенди алайдан Аппа.

Колхозгъа кирген адам бла сѣлешгени

Коллективизацияны кѣзююнде биреу Аппагъа «колхозгъа нек кирдинг деб къоймайдыла», — деб тарыкъгъанды. Аппа джууабха айтханды:

Тынгылама,
Ангылама:
Ит юреди,
Джел сюреди.
Ишни къолгъа алайыкъ,
Керти джолгъа салайыкъ!

Ючкѣкенчи камсык джашла бла сѣлешгени

Ючкѣкенчи камсык джашла, Аппа Нарсанадан Къызыл Покунга бара, анга тюбѣб, ойнарлары келеди да: «Аппа, чамларынгдан бир силде!» — деб къадаладыла. Аппа, кѣб сагъыш эте да турмай:

«Къара эмгек, сиз менден не излейсиз?
Башыгъызгъа джегмегени нек сорасыз?
Атым этер сизге джууаб!

— деб, анга шыбырдагъан кибик этиб, арлакъгъа атлаб, биреге айтады:

«Бу эменмеген камсыклагъа
Бир залим эди атымы
Къуйругъу бла этген джууабыны тауушу,
Башха болмай, чыкъырдаб оюлгъанча
Бурмабут къаяны тауушу».

Ол да Аппадан эшитгенин джашлагъа айтады.

Бирча келген атла

— Аппа, бирча келген атланы дженгил тизиб айтыб барчы!

— Хураланы Ганга,
Бостанланы Гылга,
Гыргыуаланы Илля,
Тамбийланы Сога.

Даггыда джангылмай дженгил-дженгил айтханды:

Гемеланы Дугъур,
Къасасланы Толгъур,
Малиханланы Томай,
Орусланы Къонай,
Багъатырланы Шонай,
Гамиж улу Хаджай.

Мант къаза тургъанлай...

Къалай улу Аппа мант къаза тургъанлай, биреу келиб:

— Аппа, не эте тураса? — дегенди.

Аппа былай джууаб бергенди:

Эндиге дери джашадым
Накъырда бла, ант бла,
Бююн а кюрешеме
Джерден къазылгъан мант бла.

Бугъаны не этесе?

Биреу:

— Аппа, къошунг, малынг джокъду, сора бу текени, къоч-
харны, аджирни, бугъаны не этесе?

Аппа:

— Не башхасы барды? Кимни да болсун.
Мал агъачы иги болсун!

«Ашыбыз, ишибиз да бир...»

— Салам алейкум, Аппа!
— Алейкум салам, Таубий!
— Не эгесиз, тынчмысыз?

— Тынчбыз, джокъду хатабыз,
Ашыбыз, ишибиз да бир! — дегенди Аппа.

Бу сёзлени магъанасын ангылаб, мамматла джыйыб бау иш-
лете тургъан бай ашы къолай болмагъаны ючюн айтылгъанын
эсгериб, эрлай мал келтириб сойса да, Аппа анга: «Айтырымы
айтыб бошагъанма, ызына алалдыкъ тюлме, алай а сау бол,
айтханымы магъанасын ангыларгъа башынгы джетгенине. Энди
кесинг бишириб, ашай тур!» — деб, атына миниб кетиб къал-
гъанды.

Гяуурладан келеме...

Аппагъа бир тенги тюбсб, къайдан келгенин соргъанды. Ап-
па анга былай джууаб бергенди:

«Гяуурладан келеме¹. Уллу къурманлыкъ этиб, джамагъат-
ны джыйыб, кемсиз алапат сыйлаб, Гяуурлары тилеген этген-
диле: «Бу джолдан сора бизге Гяуурлары деб айтмагъыз — деб».

«Аппа, бир юйленсенг а!»

— Аппа, бир юйленсенг а!
— Къатын алсанг, балта ал дерле,
Къатын сабийле табар..
Биси бир джанынгдан «мау-шау» этер,
Бери да аякъ тюбге кириб, ар сар этер..
Андан эсе, джерлейим сары аджирни,
Кетейим джай къошуна Маджирни!..

* * *

— Аппа, бу къуджур сёзлени къайдан табаса?
— Сенден, андан,
Ташдан, таудан,
Халкъдан, табигъатдан.
Чибинлетир ючюн къыйсыгъын артдан!

¹ Гяуурлары Тамбийланы байлары эдиле, Абук-Къабакъда
джашагъандыла.

Тамбийланы Мекер бла сёлешгени

Тамбийланы Мекер барса, Аппа, гапыначыкъларын бир джерге тартыб, къаларгъа кюреше тура, кеси аллына мурулдай.

— Аппа, ким бла сёлешесе?

— Джашаусузланы къурадым да, джанымдан тойдум.

Бу мыртхы джукъгъа джарамайдыла,

Ишге узалалмайдыла.

Биченни башына минсем, тюбюнден атмайдыла,

Тюбюнден атсам, башында джарамайдыла,

джарашдырмайдыла,

Мен быллагъа къалай этейим?

Биченликлеге да болушмайдыла, ишлерге

къошулмайдыла.

«Аппа, «Джёрмени джырын» сен этмегенсе,

Кесинге нек таргаса?»

— Мен этмегенме.

Орусланы Къалабек эмда Аджиланы Таулу этгендиле.

Мен да кесимча тюрлендириб джырлайма,

Халкъны кюдюрюрге джарайма.

* * *

— Аппа, бек суйген тенгинг кимди?

— Сары улу Аскер,

Тебу улу Асте,

Гулмак улу Маске,

Къарнаш болама Айтекге.

Амалсыз шохма Айрызтекге,

Санамайд мени капекге,

Тюбесем, зтерикме хыликге!

* * *

— Аппа, къайдан келесе?

— Таудан аууб келеме,

Джюрегим тараб ёлеме...

Сеннге не зсе да бирми береме,

Къургъакъ сёзю кимге да теджейме!

Эрикгенланы Асланкир бла сөлешгени

Аппа :

Алан, сен къайсыса? Не эте тураса

Былайда, эл тонгузчуча?

Асланкир:

Аппа, сен мени чартлатмазса,

Сабийлени кьозуучунгча!

Каппушланы Хаджи-Ахмат бла сөлешгени

Аппа :

«Ба-ба-ба! Къайдан келдинг, кендирешер эбизе?

Джукъ келмесин кёлюнге,

Балалагъа джыджым нек бермейсе?

Гырджынланы бирин бирине тагъаргъа.

Мен малчылагъа болушама

Иакъырда бла сёз бла.

Джюреклерин джапырыб,

Ишлерча джарыкъ кёз бла».

* * *

Бир кере бир «базыкъкъарыла» бла Аппа ашаргъа олтургъанды.

Аппа :

«Сиз мыллык атыб бир палахха къалырсыз;

Бираз эслеб кюрешигиз.

Къош итле бла сизни не башхагъыз барды?

Кесигиз кёргенде алагъа да беригиз!»

Джукъ айталмай, джюреклери кемсиз джарылгъанды. Бир къаууму тёмей, аууз джетдиргенди: «Анна, сени бу ауузунг деген аман палахды!» — дегенди.

Аппа :

«Джарыла эсегиз — бузулугъуз,

Этеригизни аямагъыз!

Сиз да, мен да ишлемей

Кимни къыйынын ашайбыз?»

Нарсанада бир келинчик бла сёлешгени

Нарсанада бир келинчик Аппагъа чам этиб: «Не хатам барды, эрим сүймейди», — дегенди.

Аппа:

Кёз къарарча кызыл уууртунг джокъ,
Бетингде уа чырта къууатынг джокъ.
Хотангы кирсиз джууб салалмайса,
Тиширыу орнунгу туталмайса.
Сени эринг къалай сюерикди? —
Эркишинге джарашыу къарамайса.
Салды деме Аппа къашыма —
Бу сёзлени тизмегенме бошуна».

«Ой, сыртын чойресине къашы!»

Джуккаланы Данакъай Эрикгенланы Мухамматны юретиб:
«Аппа, башынга кийиз къабла, джукъгъа дженгил чартла!» —
деб айтдыргъанды.

Аппа:

Ой джууугъуму джашы, джууугъуму джашы,
Къалай акъыллычыкъды муну чойке башы!
Ол сёзлеге сени юретгенни
Ой сыртын чойресине къашы!

«Кирсек, кёрюрбюз...»

Орф¹ ёзенни кёлтюрюлюб келген сууундан ётерге тебрегенинде, Аппагъа джёнгери, къоркъаракъ болуб, соргъанды:

«Аппа, суу теренмиди?»

«Кирсек, кёрюрбюз», — деб къойгъанды Аппа да.

Къабчыкъ улу Адил-Герий бла сёлешгени

Аппа бла Къасбот, кеслерича чамчы Къабчыкъ улу Адил-Герий да биргелерине болуб, кетиб бара, джолоучулагъа тюбе-

¹ Орф — Уруп.

гендиле, саламлашхандыла. Алагъа былай айтханды Аппа:

«Ишсизле экеулен эдик да, бюгюн ючеулен болуб атланганбыз».

Хапчаланы Джанкир бла сёлешгени

Хапчаланы Джанкир Аппагъа сёз бла асыры оздурмагъанды кесин. Аппа, Джанкирни кёргенлей, бир-эки да айтышыб, Капшусланы Османны кёшундан Кашушланы Туугъан хаджини кёшуна кетгенди. Кёшшла Болат Кёшунда болгъандыла.

Джанкир:
Ийне тикдик,
Тюйме тюйдюк.
Боза ашды;
Къотур къачды.
Джарыкъ кече
Къотур кесе,

Аппа:

Хапчаланы Джанкир,
Мал тюл — ачы кекир,
Ёрге-ёрге секир!
Джерге джыгъыл,
Бузгъа тыгъыл:
Буз бурнунгу.

Джанкир:

Гаккы ичинде
Тюк табдым,
Сакъалында
Бит табдым.
Аппа, къач да,
Къызыу чаб да
Менден къутул,
Чачыл, бузул!
Теш башынгы!
Эшек айыл,
Джерге джайыл!
Къайдан келдинг,
Не зат этдинг?

Аппа:

Сен кѳурудунг,
Тынчлыкѳ буздунг!
Ал кѳолунга —
Кетдим джолгѳа.

Тамбийланы Асланкир бла сѳлешгени

Кѳызыл Покунда Тамбийланы Асланкир деб бир кѳарт сѳзге уста болгѳанды. Бир джолда Аппа анга кѳонакѳгѳа баргѳанды.

— Аппа, бу кѳадар айтхан чамынгы, селекенги бирге джыйгѳанга кѳуран тенгли бир китаб болурму эди? — деб соргѳанды Асланкир.

— Оллахий, андан да онглу боллукѳду кѳуру бир джылда айтханым.

— Аллай бирни кѳайдан табыб айтаса?

— Ала табигѳатда, джашауда бола тургѳан затладыла. Халкѳны кесини джашау кюзгюсюду бары да!

Аппаны джаш заманында бир кѳарт бла сѳлешгени

Бир сууукѳ кюн, эшеги кюртге батыб, аны бла кюреше тургѳан кѳартха:

— Хыре кѳарт! Башынгы сууукѳгѳа тарата,
Сақѳалынгы, текеча, кѳалтырата,
Кесинги керексизге абызырата,
Болгѳанса энчи барамта!
— Кимни джашыса, онгмагѳан?!
— Кѳалай деб, атам бар,
Джити кесген балтам бар,
Ауузума тюшсенг, хатам бар,
Мени кѳой да джолунга бар!

Кѳарт ачыуланыб, таягѳын алыб, Аппагѳа керилиб:
— Атанг, ананг танымазлыкѳ этейимми? — дегенди.

Аппа:

Чамны ангыламагъан тели эсенг,
Сен да аланы джанына бар!
Чамны ангыламагъан тели эсенг,
Ахырда да, джарылыб-бузулуб бир къал! —

деб, атына къамчини джетдириб, къачыб кетгенди.

Аппаны эчкичи бла сёлешгени¹

- Аппа: — Кёб болсун, эки эчкини сюрюучюсю!
Ахлау: — Ой, сау бол, джугъу да болмагъан.
Аппа: — Савайма да эчкилеринг юч болду,
Айтхан сёзюнг джюрегиме кюч болду.
Ахлау: — Алай болса, барды эчкилерим бла юч теке,
Къайдан келесе, Къалай улу Аппа деген къызтеке?
Аппа: — Юйюкюзню артында эмен томурау,
Манга ол сёзню айтыргъа къайдан билдинг?
Ахлау деген боюн омурау.
Ахлау: — Аппа келед айрыдан аууб аты бла,
Анангдан туугъанлы джашайса
Элни сууукъ ханты бла.
Аппа: — Бу кютгенлеринг неге джарайла?
Ахлау: — Эм уллусу тудукъ болур,
Аны гитчеси къабчыжъ болур,
Аны гитчеси гыбыт болур,
Мюйюзлери сенек болур.
Барын да бирге джыйсакъ,
Бир джарлы юйге керек болур.
Анамдан туугъанлы
Айырылмагъанма сюрюуден,
Аппа, энди келсенг, чыгъарырма кириуден.

Тенглери бла ушакъ

Тенглери ушакъ эте келиб: «Аппа, сен не иннет бла къарайса адам улугъа?» — деб соргъанларында, алагъа былай джууаб этгенди:

¹ Эчкичи Гогуйланы Добарны джашы Ахлау болгъанды.

Бир инсанга зарлыкъ тутмайма,
Бир адамгъа аманлыкъ билмейме,
Бир кишиден тарыкъмайма.
Биреуге кир зат излемейме.
Не рысхыларын кёбсюнмейме,
Къызгъа, джашха терс сёз айтмайма.
Билген игими юретеме.
Джакъсыз къалгъанны бек сюеме,
Бир джерден бир зат урламайма.
Мысхал заран салмайма.
Теигсизликни кёрюб болмайма.
Онгу болмагъанны джакълайма.
Онглугъа чюйре тон киеме.
Миллет тенг джашаса сюеме.

Апп (Езденланы Аbugалийни хапарларындан)

Джаныбекланы (Къалай улу) Аппа джашаууну асламысын малчы къошлада ётдюрген болур. Бир аты барды, андан сюнген заты джокъду. Джашла аны биледиле да, иги къарандыла, биченни, аллына салгъанча, атны тюбюне да тёшеб къоя эдиле. Сора тавигга дери джырлаб, чам хапарла айтыб, кёз ачыб турлукъду. Джууукъ, таныш адамлада кёб туруучан эди, Джавыбекге айтылгъанда ол танымагъан джокъду.

Сарытюзге мени джангы кёчген заманым. 1927—30 джылла. Чомаланы Ильяслагъа Аппа келгенин эшитиб, барабыз. Ильясны анасы Джаныбекланы къыз эди, энди эгечден туугъан деб келген болур. Орамны башында Аппаны келе тургъанын кёрюб, мындан, кенген огъуна ёрге турмасала тишируула, алагъа джыр этиб кетерикди. Олсагъатлай джарашдырыб, чам-хыликке затла. Таб, ушагъыусуз сёзлери уялтырыкъдыла.

Сарытюзю къызла, аны биледиле да, бек сакъдыла.

Ильяслагъа джыйылдыкъ. Бир заманда, къбуздан. тепсеуден эригиб, кёзюу джыргъа джетгенлей, къызла:

— Аbugалий, бир джырла! — дейдиле.

— Майна джырчы, — деб арлакъда юсюне джашкъушланы джыйыб, кюлдюре тургъан Аппаны кёргюзтеме. Ауазын бир джашча, бир къызча тюрлендириб, ма, бусагъатда кинодача эте турады. Къоймадыла къызла, не да болсун, мени джырларыгъымы суйдюле дейме, айтыб башладым. Аппа, джашла бла бирге бизни къатыбызгъа олтуруб, эжиу этеди. Бошадым да, эшта, мени джырдан хапарлы болгъаныма ишексиз болдуму

эке чамын-самаркѡауун да кѡюб, кесин бегитиб, ариу тукѡум джырлады эски джырны. Алайда 3—4 джыр джырладыкѡ. Аппа, кѡб кѡйынлыкѡ кѡрген адам, замансызлай кѡарт болгѡан эди. Алгѡын улуу, кѡалын эркиши, узун мыйыкѡлары бла, бу-сагѡатда кѡынгыр бола башлагѡан эди. Энди, не джашырыу, джыйылгѡан джерде самаркѡаулугѡун да тѡймай эди. Ол мен джаш заманымда кѡшлагѡа келичю Аппадан джукѡ кѡалма-гѡанына кѡйналама.

Бир кюн Алтайгѡыр айрыдан элге эниб бара, Аппа аллыма чыкѡды. Бизден Джѡгетейге бара болур эди. Былай кѡатыма джетерге:

— Кѡайдан келесе, акѡ байталынг бла, кѡара шайтанынг бла? — деди.

Тюю, кѡоркѡдум демлеширге.

— Да, былай... кѡшдан келеме... — дедим акѡыртын.

Сора саламлашыб, тынчлыкѡ — эсенлик сорду да, айыры-лышдыкѡ.

* * *

Амнистиядан сора Кѡалай улу Аппа Сибирден башына бош этилиб, Кѡарачайгѡа, туугѡан джерине кѡайтханында, оноучу-ла джырчыны селеке этерге, сѡйын тюшоруге чурум излеген-лей тургѡандыла. Аны юсюнден Кѡалай улу Аппа былай айт-ханды:

Итмиди, бѡрюмюд узакѡда улугѡан,
Маштаймыд, Машиймид, огѡесе бизни старшинамыд
Алайда кѡубулгѡан?
Арытлмагѡан сабахча, бир джанынга дженгиб,
Эчки джигейни чайнай турмай,
Ол мени Сибирге ийген кюнлерингдеча,
Ары бла бери бир джортсанг а,
Гампик старшина.

* * *

Тебердичилени накѡырдачылыкѡлары Кѡарачайда джетн ѡзеннге белгиледи.

Бир кюн Аппа, кѡшдан тюшюб келе, суусаб болгѡанды. Те-бердини ичи бла ѡгерге керек болгѡан эди анга. Хар бир дѡуукѡлашхан юйюнден накѡырдачыны тюрлюден тюрлюсюн эшитиб: «Асыры мардадан чыгѡа кѡреме, джангылмай эсем!» — деб, суусаблыгѡын да унутханды.

Сора элни кѡйырында бир юйню арбазында бир джаш-чыкѡны кѡрюб:

— Джашчыкъ, бир суусаб чыгъар! — дегенди.

Джашчыкъ, юйге кириб, атасына:

— Атам! Джатма тюрбюнде сени биреу сакълайды! — дегенди.

— Къайда дейсе?

Джатма тюрбюнде киши кърмеген атасына биягъы джашчыкъ:

— Къалай кърмейсе?! Майна анга айтама, — деб, орамда сюелген уллу кийиз бърклю атлыны кърюзгенди.

Бу болумну кърген Аппа, атына къамчини тѣшеб, кетиб къалгъанды.

* * *

Хар ауругъан адамгъа Аппа былай айтыб тюркюргенди:

Акъ къойну башы,
Къара къойну башы,
Къалтырауукъ чѣб башы,
Барындан да Тейри ашхы.
Сары джауну тишлик этиб ашагъынчы,
Суу ызындаи къыл элек бла
Суу алыб келгинчи
Кѣз тиймесин.

* * *

Аппаны заманында Уллу Къарачайда бир огъурлу, бай адам-ланы, хар неси да ма былай болсун дегенча, бир алапат къызлары болгъанды. Ол элде, узакъ да бармай, адамла селеке этген бир хората джаш джашагъанды. Сора ол къызны ол джашха алгъандыла. Бу хапарны эшитген хар адам: «Тоба, тобасто!» — деб, уллу сейирсингенди. Бу ишни эшитиб, Аппа былай айтханды: «Бу эки адам бюгеу Къарачайны тобагъа тюркюрюб, бусурманнга къайтардыла!»

* * *

Акъ Къалада сабийле бла ойнагъан кѣзююнде былай айтханды Аппа:

Ой, аперим, сабийле,
Къууанчны, насыбны бийлери,
Бери дженгил келигиз,
Сиз сууундан ѳтюрюз,
Аргъы бетге чабайыкъ,

Бери бети чыгъайыкъ,
Джур текени кьууайыкъ,
Урайыкъ да, джыгъайыкъ,
Сюйрейик да тутайыкъ,
Дженгил джетиб бууайыкъ,
Кёсюне-башына къарайыкъ,
Айтханыбызны этсе,
Иейик да кьояйыкъ.
Эркинде отласын,
Баш мадарын табсын.

* * *

Бир кюн Аппа атдан джыгъылгъан адамны кёрюб, былай айтыб кьычыргъанды:

О, хахай, бери джетигиз!
Бир болушлукъ этигиз!
Мынга къан джаугъанды,
Айдарасындан аугъанды.
Ыдыхтын бла кёлтюрюгюз,
Елмез мадарын этигиз!

* * *

Бир кьууанчда Къалай улу Аппа былай айтыб алгъыш этгенди:

Арбазыгъызда тиширыуугъуз улумасын,
Стауатыгъыздан кьууанч кьурумасын!

* * *

— Аппа, сатыб алгъандан ары, ийнек алсанг а, бугъаны алмай! — дегендиле адамла.

— Сабийлеге сют болады ансы, бугъа бла ийнекни не башхасы барды? — дегенди Аппа.

* * *

1932 джыл Гошаях Сыртында дырын джыя тургъан колхозчу кьызла Къалай улу Аппаны озуб баргъанын кёрюб, нёгерлеринн бирин алгъа тюртюб:

— Мынга бир джукъ айт! — деб тилегендиле.

— Айтыб а, не айтайым:

Къарайма да туурасындан —

Бекшайчыкъ, кепе-кенгчик,

Кесиме уа теппе-тенгчик, — дегенди Аппа.

БАШЛАРЫ

Халкъ джырчы

5

«Башымы энгишге иймедим»

«Ач да болдум...»	37
«Джалчы бол» дедиле кёбле..	38
«Мени сёзюм окъдан джитиди...»	38
«Хар кимни джетмегенин джетдиреме деб...»	38
«Атамдан рыскы къалмагъанды...»	38
«Оллахий, бир адамгъа да...»	39
«Чам-селеке бла кёб кюрешдим...»	39
«Байла бла хош тюл эдим...»	39
«Ат бла ат керекни сайлаб...»	39
«Зынтхы беригиз дегенимде атыма...»	40
«Арымады джюрегим...»	40
«Мен айтама сёзюмю...»	40
«Джашаууму ётдюргенме...»	41
«Меннге алай айталла...»	41
«Тылмач керек болмайды...»	41
«Ёмюрюм ётдю ат белинде...»	41
Кесине этген чамларындан	42
Юйдегиленсем	43
Къатын ал деб къоймайла	44
Меннге джан аурутасыз	44
Юйдеги къурар менде хыйсаб джокъ	44
«Ат белинде кёб айландым...»	45
«Былай болду Къалагерийни джашы...»	45
Хыртлаууму къоялма	45
Патчахлыкъны кючюнден	46
«Сибирь бла Салавка...»	46
«Эресейни кенг этеклерин...»	47
«Джер тюбюнде кёмюр къаздым...»	47
«Бичен этиб, гебен къаламадым...»	47
«Джалыныб, джалбарыб кёрдюле...»	48
«Ауузум бла кёб джерде къан салдым...»	48
«Джаным джангыз — къарнашым джокъ...»	48
«Эй, кёб айландым, кёб джюрюдюм...»	49
«Кёб болганма къууанчла бла тойлада...»	49
«Ат белинде кёб айландым...»	50
Джолоучулукъда	51
Бай къошда	51

«Сары атны ач этмегиз...»	51
«Кирсиз джигер малчыны...»	52
«Кёб кёонакъбай, патар сынадым...»	52
Къоркъуб, кёой сойдула...	53
Сыртлада айландым	53
Кёонакълыкъда	54
Аслан-Хаджича болугъуз	54
«Туугъан-Хаджини...»	54
Къая башында (Чам)	54
Къызыл Къалада Къулакъсызланы Дорбунлада...	55
«Эсирик аджир...»	55
«Чыгхан джыйгъан чёртлеуюк мижеге таб- дым...»	56
Боран кюн сыртлада	56
«Мен келгенме...»	57
Кече былайда къалалмадым	57
«Шайтанланы Аппа келеди дейдиле...»	58
«Джётетейчиле басыннгандыла...»	58
«Схауатчыла кёуу сёз бла...»	58
Думп болуб къачдым	59
«Джаныбекланы Къаншау атымы такъды...»	59
Бозаны ичсинле...	59
«Джырыкъланы кышлыкъда...»	59
«Къара эмгек неди десегиз...»	60
«Туугъан аш салдырды ашлаугъа...»	60
«Алисаны келини меннге...»	60
Кёонакъ болдум Къашхагъа	61
«Шегерен чурукълача джырылдайдыла»	61
«Бу сохта бла джёрмени...»	61
«Наны аллыма аш салды»	61
«Этни ууакъ тилкемлеге тилди...»	62
Иги болады	62
Дарий джаялмам джолунга	62
Огъары Марада	62
«О Чотра, кел, джаным...»	63
«Ырхы кёобуб келди да...»	63
«Акъылы болмагъаннга, кюрешсенг да...»	63
«Хыйны-халмеш синггенди да...»	63
«Сен джаш болуб, да мен къарт болуб...»	64
«Къатапа чепкен бир ариу джарашады...»	64
«Ёрге, энишге чабдым...»	65
«Итле, джаным, нек дауурсунасыз?...»	65
«Андан, мындан...»	66
«Иши болмагъан намаз этеди...»	66
«Джапхакъсыз, сёз ангыла...»	67
«Джаламиш, тилкемлени...»	67
«О дуния манга тарды да...»	68
«Бёркюм мени башымда...»	68
«Белинг тикгич кибик...»	69
«Къартны сакъалындан...»	69
«Ыйыкъны ашагъан ашымы...»	70
«Ой, Добайым, Добайым!..»	70
«Бир сантла-гунтла...»	71
«Чилле аркъан атарыкъма...»	71
«Къысхады сени кийиминг...»	71

«Уй гяуур, элек тешгич...»	72
«Инакълайма «къучакълайма...»	72
Тойда кёрюнмейди Джанариуну ызлары	72
«Турма ашадым да...»	73
«Хойт, хойт, хойт, аперим джаным...»	74
«Гаккы табхан тауукъчукъча...»	74
«Ой салам алейкум, Хаджибий...»	75
«Кече къалдым бир къошда...»	75
«Архыз суудан атладым...»	76
«Ой бу бичен, алаамат бичен...»	76
«Къабыргъада къалайла...»	76
«Джарлы къошлада да болдум...»	76
«Джарлы Алибий, алыннган Хаджибий...»	77
Джалчыланы арасында	77
Адам болурламы?	78
Джарлыны сёзю	78
Темирчи	78
Агъач уста	78
«Къобан суула къачда...»	79
Эркишини къанатлары	79
Чыган джашау	79
«Ёлюм барыбызгъа да борчду...»	79
Къызыл Къалада	79
«Хочалары омакъла...»	80
«Джөгетей гённю берекети...»	80
Орусча чакъдыра...	80
«Эки эгиз джашчыкъ...»	81
«Ай, аперим, джашыма...»	81
Гыртманны туталмай айланнган сабийлеге	81
Джаш сабийге	81
Апшаны сабий эркекетгени	81
«Тауалий таудан аугъан...»	82
«Къобанлагъа барсанг...»	82
Чурумсуз кетдим	82
Ол джаш джаш тюлдю!	82
«Къаракёзчюк...»	82
Къызгъа	83
Джюрегим терк урады	83
Мекяхан	83
Данай къызы	83
«Джюзджынакъай, кимле къоймайдыла?...»	83

«Байла мени суймейдиле,
Мен да аланы къоймайма...»

«Джер айланыбды...»	85
«Бу чамла бла кёб кере...»	85
Нек джукъланмайды терслик?	85
«Ий аллах ючюн, бир сорайым...»	85
«Эл джыйлылуугъа чакъырылсала да...»	85
Апенди бла устаз	86
Джалчы дтеккен къауумлагъа	86
«Хырхаланы Кёккёз къошка къонакъ къой-майды...»	86

«Гызмар Гагай чабырларыны...»	86
«Старшина болама дей да Хуке улу...»	86
Къош нёгерле	87
Къызгъанч Азрет	88
Рысхыны хайырландыра билмеген къарангы, кирли Окъуб	88
Нарсанадагъы къарачай байла	89
Къынгыр Махамет бла Тинибек	89
Рысхыдан тоймайла	89
«Муслиманланы диннге юретген...»	89
Хуке улу	90
«Къанауат Тамбийлары...»	90
Моллагъа ашау керекди	90
Харам мюлк бла джашайла	90
Бийче аталла бир къатын баймакъгъа	91
Олду байгъа хатерсиз керек	91
Джарлы Дырга джалчы болду	92
Хырха улу Нарсанада джашайды	92
Тырнакъ Бекир хаджини сабанына тауукъ кирсе	92
Шыбыла таууш этедиле...	93
Къызылбаш тёппели байрамджак...	93
«Буз тюбюнде къалсынла...»	93
«Матушка суратла...»	93
«Шимирджагъа, сиркекъолтукъ Къаншау...»	94
«Бёденелары, бизге тенг бай джокъду деб мах- таныб...»	94
«Худжу къаллыкъ биченлигинг...»	94
«Ба-ба-ба! Къалай табсыз иш болду...»	94
«Унукъгъан джалчыдан...»	95
«Бостан, Бостан!...»	95
«Ачахматланы Исламны балчысы...»	95
«Къарны аманны кюню аман...»	96
Къош тамадагъа	96
Эслини бели байдан сынады	96
Гагайгъа хычын бер десенг	97
Гагай, юй джерде къой ортагъынгы	97
Гагайны къызгъанчлыгъы	98
«Ары джанында арыкъ эмда...»	98
Тазартукълагъа джыр	98
Тазартукълары	100
«Тёреге аслам улху этмесенг...»	101
Кёзлеринг чыгъыб кетелле...	101
«Ырхы алыб кетерикди...»	101
Ётдюргенсиз тёрге	101
Былай кёрюнесе	101
«Азамат-Герий кесин бошлаб байлыкъгъа...»	102
«Азамат-Герий атлы, хан атлы...»	102
«Байла, бийле къурманлыкъгъа къысыр ийнек- ле соядыла...»	102
Хукеланы Окъуб	102
Ол рысхыдан не келеди?	102
Аны уа ким билмейди?	103
Аджиланы Къабше	103
«Джортмайды, чабмайды...»	103
Эки къотур макъысы болса	103

«Къабырлада нюр джанады...»	104
«Дурусмуду джарлыны...»	104
Кечеги бёркдю сениге табы	104
«Хора аджири болса...»	105
«Мени байла джаулайдыла...»	105
«Эй, хаджи, тюкю хаджи...»	105
«Эй, кесинги къыс, Адилгерий...»	106
«Эшек тамырдан тоюб окъугъанча...»	106
«Артмакъ атыб бойнума...»	106
Быллай байланы кёбюн кёрдюм	107
«Он мингле бла саналадыла...»	107
«Гызмар, къызгъанч, белеуют байла...»	108
«Оштур, ал зор чомачаны кёолгъа...»	108
Чораны джалын нек бермединг?	108
Джут бийчеле	109

«Биреулени чибинлете айланама, тюзню айта...»

Аллыма чыкъдыла бир затла...	111
Сёзчю къатынла	111
Аралары — ташлы сабан	111
«Ой аперим, ой аперим!»	112
Буруш адамлагъа	112
Кёкден тюшмез биченлик	112
Хомух тиширыула	112
Керекди эсгермеклик	113
«Сау заманларында...»	113
«Ой, джуугъанынга кюлейим — ой, ой, ой!...»	113
Чийбелге джол джокъду	114
«Элтаркъач Башы мырдылада...»	114
«Генджалий къызы...»	114
«Хасанланы Ачакку...»	115
Чегетни къырады	115
Быллай тели...	115
Сейир хапар...	115
«Галошу бард да...»	116
«Бир орам хауле...»	116
Орамны сайладыла	116
«Бир мурдарны аты бла...»	116
«Норийни кербаш гылджасы...»	116
«Кюн къызара батды...»	117
Бузукълу джашчыкъгъа	117
Абук Къабакъда	117
Хан Зекерия	117
«Кюйдюреди...»	118
«Хамит Семен къызына шыбырдады...»	118
Тенг болдула	118
«Уллу сууну кёпюрю...»	119
«Тамбийланы Сууалаша...»	119
«Тауукълагъа тауукъ ауруу...»	119
«Темир-Алийни сёгюшю...»	119
Зылдылыкъны сайладыла	119
«Адам сюерге суююмю джокъ...»	120
Къызчыкъгъа ауаз	120

Хуштан улу	120
«Отджагъаны төгерегине...»	120
«Джөгетей гёгле джыйылдыла...»	121
«Чыгыр къатында къутукъ сагъынма...»	121
Чотчаланы джинлиси (Ч а м)	121
Орусланы табантартмазла (Ч а м)	121
«Бишиб къызардыла терекледе балйиле...»	122
«Сау болмайды гыртманны джаууру...»	122
Мыхалгъа	122
«Мустафа хаджилары Барбайладан байыракъ...»	122
«Эрмен киштикча, неге чынгайса...»	122
«Аллах бериб кёб болду...»	123
«Ой-ой, ой Хырса, Хырса...»	123
«Эки чабырынг эки тюрю...»	123
«Эки чапий аягъынг...»	124
«Эй, саласкюр, торсукъланма...»	124
Сабийле тууадыла	125
Байды къошлары	125
«Атым арыб тохтады да...»	126
«Ючдагъан, къайры бараса...»	126
Юй бийчелеге саналадыла	127
Юйдеги тутарламы джарсытмай?	127
«Тыбынабелле...»	127
«Хасан, газетни нек аласа...»	127
«Эркек къузгъун, къайдан келесе...»	128
«Эй, Аслангерий алмойюз!...»	128
«Джуттакайла, джаламишле...»	128
«Дымбыл, дымбыл, дым, дым...»	129
«Дым, дым, дым дынг, дынг, дынг...»	129
«Дотдайланы Хамит...»	129
«Акъылы болмагъаннга, кюрешсенг да...»	130

«Аппа айтханны этерикге...» (Э с л е у ю к л е)

«Онглудан эс ташлама...»	132
«Тас болмайды...»	132
«Бир ашны кёб ашаучу болма...»	132
«Тепси джанында артыкъ тургъан...»	132
Джашаугъа керекдиле	133
«Тукъум-джукъ соруб кюрешме...»	133
«Уллу орнунда турмаса...»	133
«Кесексизге сёлешме...»	133
«Бедиш салыучу болма...»	133
«Керек джерде айта бил...»	133
«Онглугъа кёб джалынма...»	134
«Джалсыз ишлегенликге байгъа...»	134
«Атджер эшекге джарашмаз...»	134
«Ол дуниядан умут этиб...»	134
«Ёлюм-къалым кимге соруб келеди?»	135
«Тукъум-джукъ сорма да...»	135
Джартыны эниклеме	135
«Джаламиш джанынгы къоймаз...»	135
«Чабмагъан ат семизликден терлейди...»	135
«Шжырна тууарла...»	136

«Къуру сөзден хайыр къайда...»	136
«Семирген кюнү болгъанны...»	136
«Кесими кирсиз джюрютюрге...»	137
«Шахан нартох татлы болады...»	137
«Кичи-тамада айырмагъан...»	137
«Эй, тиширыуну амань...»	138
«Кече келген арба бла...»	138

«Чарх да алгъын бурула эди байла ючюн,
Энди уа — онгсузла ючюн, джарлыла ючюн...»
(*Октябрь революциядан сора эгилген назмула*)

«Джер болуб эди башы тюбюне...»	140
«Кёкню булут басыб...»	140
«Эресейни ичинде...»	140
«Джер бурулду башы тюбюне...»	141
Тырнакъ улу	141
«Джагъаларын джууб кийе билмеген...»	142
Тюзге тёюлюб, эл тюшдю	142
Мырзакъул	143
Оноуну кьолгъа алайкъ	143
Джангы заман келди	144
Джангы джашауда джашайла	144
«Джылыбёрклеге» санайдыла...»	144
Бизге тигим этдиле	145
«Къызыб келеди Кърымны швед ийнеги...»	145
Тойда	145
Эл кьуралла	145
Боза ичерге эришиб...	146
Микоян-Шахар ачылгъан кюн (<i>Аппаны айтхан сёзлери</i>)	146
Къайсынны ийнеги	147
Бернени юсюнден	147
Джангы адет башланганды	147
«Башыбыздан къараб турады...»	148
«Адамла чабышдыла...»	148
Биченни къызыу заманыды	148
Кёл джагъада	148
1922 джыл къызылпокунчулагъа	148
Кичибалыкъ	149
Кесинги джангы адетте джарашдыр	149
Джангы оноугъа джанлайла	149
«Алибий, керексизге дауур этме...»	150
«Эй, джашла, ишигиз кьолай...»	150
«Багъырбаш, чыкъма ырджыдан...»	151
«Кел, кукакёз, бирге болайыкъ...»	151
«Кече кьалсам кьошда, кьолда...»	151
«Эй, Чоппакъ, ангыла сёзюмю...»	152

«Тилге чемер кёб адам бла
Джарашыб ушакъ этгенме,
Кёб сёзкъабчыкъны кёргенме»
(*Аппаны хапарларындан*)

Бир джолда кыш	154
Бир джайгым кюн	154
Хуйыладан бирчү	154
Аппамы маллыгым	155
Акь-Джар сиртында	156
Акь Къалда Дайышладан бир джашчыкь	156
Аппа байланы каман да самаркыу эте	157
Джангерийланы (Биджиланы) атауул	158
Айбааланы Мусса деген байны арбашында	159
Бай кышда	159
Улуу Гумну бир бутагым Гиче Кышлымкыда	159
Бир айлана келген «кыонакь»	160
Тышмы Сирда	160
Къонакьбайдыкь этерге унамагъандыла	161
Схауатчыла	161
Джэгетейчице бла ойнаб	161
Бир кече	162
Дырым джыи тургъан джашлагъа	162
Хукелары бла Сернеклары	162
Марада	162
Бир кюн Аппа кыонкха келеди	163
Аппа Сылпагъарладан бир кыонкха	163
Марада кече къалгъанында	164
Къонакьда	164
Анасы келди, гырджымына тагъылыб	165
Аппа куйленирге унамагъанында	165
Тышмабел Халкымет	166
Орусладан бир джаш	166
Бир тиширчу	167
Агъач топшандан бла алтын аякьдан ашагъан- ны не башкысы барды?	167
Джагъанасда	167
Эки малчы нѳгер	167
Кысхалардан кертеулен	168
Ленин ауушкын кюн...	168
Мулхарда джашчыкь бла сѳлѳшгени	168
Колхозгъа кирген адам бла сѳлѳшгени	169
Кычкыкычи кыжыкь джашла бла сѳлѳшгени	169
Бирча келген атла.	170
Мант кылаа тургъанлай	170
Буттаны не уткес?	170
Ашыбыз, ишибиз да бир	170
Гууурладан келеме...	171
«Аппа, бир куйленсѳг а!»	171
«Аппа, бу куджур сѳзлени къайдан табаса?»	171
Тамбийланы Мекѳр бла сѳлѳшгени	172
«Аппа, бек сѳйгѳген тенгитиг кимди?»	172
«Аппа, къайдан келесѳ?»	172
Эрикгеняланы Асланкир бла сѳлѳшгени	173
Каптушланы Хаджи-Ахмат бла сѳлѳшгени	173
Бир керѳ бир «башкыкъларында» бла	173
Нарсавида бир кесичине бла сѳлѳшгени	174
«Ой, сиртыни чѳйресине кыашы!»	174
«Кирсек, керѳюрбюз...»	174
Къабычкь улу Адиль-Герий бла сѳлѳшгени	174

Хапчаланы Джанкир бла сёлешгени	175
Тамбийланы Асланкир бла сёлешгени	176
Аппаны джаш заманында бир къарт бла сёлеш- гени	176
Аппаны эчкин бла сёлешгени	177
Тенглери бла ушагъы	177
Аппа (Ёзденланы Аbugалийни хапарларындан)	178
Амнистиядан сора	179
Тебердичилени накъырдачылыкълары	179
Хар ауругъан адамгъа...	180
Аппаны заманында...	180
Акъ Къалада сабийле бла	180
Бир кюн Аппа атдан джыгъылгъан адамны кёрюб	181
Бир къууанчда	181
Аппа, сатыб алгъандан ары	181
1932 джыл Гошаях Сыртында	181

Составители: *Оргабаева Римма Абул-Керимовна,*
Биджиев Ахия Махмудович

ПО СЛЕДАМ КАЛАЙ УЛУ АПШЫ

(Песни, стихи, пародии, сатира, диалоги Аппы)

На карачаевском языке

Редактор *М. М. Кубанов*
Художественный редактор *В. В. Сиротина*
Технический редактор *М. М. Дышекова*
Корректор *Н. С. Салпагарова*

Сдано в набор 30.01.95
Подписано к печати 10.04.95.
Формат 84×¹/₃₂. Бумага офсетная.
Гарнитура «Школьная». Печать высокая.
Усл. печ. л. 10,1. Усл. кр.-отт. 10,4.
Уч.-изд. л. 9,5. Тираж 2000 экз.
Заказ 592. С 14.

Карачаево-Черкесское книжное издательство,
357100, Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати.
АО «Полиграфист»,
357100, Черкесск, ул. Первомайская, 47.

070

Ортабаева Р. А.-К., Биджиев А. М. «По следам Калай улу Аппы». Карачаево-Черкесское книжное издательство.

ISBN 5—7289—0069—0

Джанибеков Алпа Кала-Гериевич, широко известный под псевдонимом Калай улу Аппа, оставил богатое творческое наследие — сатирические песни, куплеты, юмористические изречения, — которые бытуют в устах народа. Данный сборник является первой попыткой представить в систематизированном виде произведения народного певца и сказителя любознательному читателю. Р. А.-К. Ортабаева, А. М. Биджиев проделали большую творческую работу по сбору и систематизации ранее нигде не опубликованных произведений Калай улу Аппы, результатом которой является настоящая книга. Нет сомнения, что она представит большой интерес для исследователей и широкого круга читателей.

84 (2 Рос-Кара) 6—5

О 47022802000—14
9 П1(05)—95 14—95